

כוונות טובות

קווים לדמותו של משרד המיעוטים
I4 במאי 1948 - I ביולי 1949

הקדמה

עם כינונה של הממשלה הזמנית, ב־14 במאי 1948, הוקם משרד המיעוטים, ואולם ביולי 1949, שבעה-עשר חודשים לאחר מכן, פורק המשרד, בנימוק של כפילות בינו לבין יתר משרדי הממשלה. לאמתו של דבר פורק המשרד בצלו של הממשל הצבאי ובצל המתח המתמיד שעוררו השגותיו של שר המיעוטים, בכור שטרית, על מדיניות הממשלה כלפי האוכלוסייה הערבית. את המשרד ירשו מנגנונים שהתחרו במשרד המיעוטים – כל חודשי קיומו – על השליטה באזרחים הערבים, על הגדרת מעמדם ועל פירוש ההבטחות שניתנו להם במגילת העצמאות. מאז הפירוק רוכזה פעילות הממשלה בקרב הערבים, באופן כמעט בלעדי, בידי הממשל הצבאי ומשרד היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה.

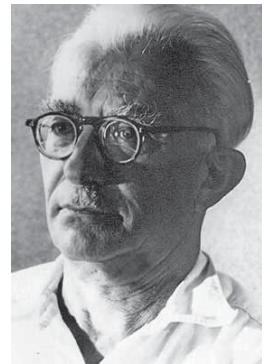
ההיסטוריה הקצרה של המשרד הייתה מעין 'פליטת פה' של המדינה הצעירה. אפילו בשמו ניכר מאמץ לשוני בשפה הרשמית. במסמכים פנימיים ובלשון הדיבור של הגורמים האחראים כונו ה'מיעוטים' בשם – 'ערבים', או 'המיעוט הערבי', שנתפס כבר אז כישות. עוזי בנזימן ועטאללה מנצור, שדנו בספרם ככישלון המשרד, ציטטו התייחסויות של שרים לתכניותיו של השר שטרית. חששם העיקרי היה שמא יתפתחו ה'מיעוטים' לכדי 'מיעוט לאומי', כפי שביטא זאת במפורש שר הדתות הראשון, יהודה ליב הכהן פישמן (מימון). פישמן כתב לשר המיעוטים כי הצעתו לרכז במשרד את כל ענייני הערבים 'מגבשת את העדות הדתיות השונות בארץ למיעוט לאומי אחד, דבר שלא

רק שאינו רצוי לנו כלל, אלא להיפך: מיותר ואף מזיק.¹ חשש דומה הביע השר מרכזי בנטוב ממפ"ם. דווקא משום כך אפשר ללמוד מסיפור קורותיו של משרד המיעוטים כי הייתה אופציה אחרת, ואולי זו יכולה הייתה להניע את ההיסטוריה לכיוון שונה מזה שבו התנהלה.

בנזימן ומנצור תיארו את האופציה שהציעו שטרית ואנשי משרדו כ'תפיסה חלופית', המדגימה את כוחו של 'הקו הכפוי', זה הקו שהצר את צעדי המשרד, ושירש אותו עם פירוקו.² אלי רכס הציע תיאור שונה של היחסים בין שתי הגישות המתחרות. אף שמשרד המיעוטים פעל רק תקופה קצרה ראה רכס בהקמתו ביטוי לשניות המאפיינת את המדיניות כלפי המיעוט הערבי. הוא גרס כי מערכת השיקולים הביטחוניים ומערכת השיקולים הליברליים לא היו דומיננטיות דיין שאחת תשלול את זולתה. הוא הדגיש את התיקו שביסוד המדיניות כלפי המיעוט הערבי ואת הקונפליקט הערכי המתמשך עד היום.³ אולם יש לתאר את הקונפליקט הזה באופן שונה.

דחיקתו של שטרית מן הטיפול בענייני האזרחים הערבים ופירוקו המהיר של משרד המיעוטים אינם מצביעים על גישה דו־קוטבית, כפי שהציע רכס, ואף אין הם מלמדים על 'ניצחון השיקולים הביטחוניים על פני השיקולים הליברליים', כפי שטענו בנזימן ומנצור. מה שחשוב לראות במקרה של משרד המיעוטים הוא כיצד המדינה בהתייזבה מול הערבים – מאז הקמתה (ואולי כבר מימי 'המדינה בדרך', כאשר הוקמו חלק מן המנגנונים של המדינה הצעירה), וביתר שאת מאז פירוקו של משרד המיעוטים – לבשה דמות של גורם ביטחוני וזוהתה עם מערכת הביטחון. זיהוי זה צמח עם המדינה, ולא קדם לה בהקשר של קונפליקט ערכי, כפי

שעולה מתיאורו של רכס. קונפליקט ערכי הוא קונסטרוקט מופשט והוא הופך לא היסטורי אם אין מתארים את המוסדות שיצרו אותו, שהרי חלק מן הכלים לניתוח העבר נוצרו בדיוק באמצעות

למעלה: בכור שטרית בעת ביקור במתקן משטרתי, 1949 (צילום: הוגו מנדלסון)

למטה, מרכזי בנטוב (מימין) והרב יהודה ליב פישמן-מימון

1 ע' בנזימן וע' מנצור, דיירי משנה: ערביי ישראל, מעמדם והמדיניות כלפיהם, ירושלים, 1992, עמ' 35.

2 שם, עמ' 61.

3 E. Rekhess, 'Initial Israeli Policy Guidelines towards the Arab Minority, 1948–1949', L.J. Silberstein (ed.), *New Perspectives on Israeli History: The Early Years of the State*, New York 1991, pp. 103–123

הכנעתו של העבר הזה.⁴ יתר על כן, גם אם מדיניות משרד המיעוטים התאפיינה בתפיסת אזרחות אוניוורסלית, הנה כאשר נדרשו בכירי המשרד להתמודד עם שיקולים צבאיים ופוליטיים כנגד עקרונותיהם הליברליים, הכריעו אף אצלם השיקולים הצבאיים והפוליטיים.⁵ מה שקבע לא היה הקונפליקט הערכי, המנוסח בדיעבד, בראייה א-היסטורית, כאילו אנחנו קוראים את הקונפליקט כיום (למשל כאשר עולה לדיון שאלת היחס למיעוט הערבי). מה שקובע בתיאור ההיסטורי הזה הוא דווקא סיפור התהוותו של המניע הביטחוני והדרתם של הערבים, כחלק מצמיחתו של המנגנון הביטחוני והאינטרסים שייצג.

המניע הביטחוני

הבנייתו של המיעוט הערבי כסיכון וכאיום פנימי נולדה כתוצאה מניצחון של קו פוליטי מסוים בתוך מנגנון המדינה הצעירה, ובהחלט לא כאינטרס ביטחוני מוסכם על הכול במדינה. היא צמחה בהדרגה, יחד עם פיתוח מנגנוני פיקוח, ששיאם היה בהכפפת האוכלוסייה הערבית לממשל צבאי. די להתבונן בהבחנות שעשה משרד המיעוטים בהתכתבויותיו בין אזורים שהסתיימה בהם הלחימה לאזורים שבהם טרם הסתיימה, כדי לראות עד כמה תפיסת האוכלוסייה הערבית שנשארה בארץ כסיכון ביטחוני, לא הייתה מובנת מאליה עם הקמת המדינה, ואפילו לא בזמן המלחמה.⁶ כל ההתדייגויות וההתכתבויות בין שטרית ואנשיו לבין יריביהם הפוליטיים נסבו על אזורים שהקרבות הסתיימו בהם. לא קונפליקט בין זכויות אדם מצד אחד לבין ביטחון האזרחים או המדינה מצד אחר עמד שם על הפרק, אלא קונפליקט בין אינטרסים. ההבניה של הערבים כסיכון מבפנים או כמושא של מאבק בין גורמי ביטחון לגורמים ליברליים, לא הייתה תולדה של נסיבות המלחמה, אלא תוצאה של הכרעות פוליטיות. פירוקו של משרד המיעוטים והרחקתו של שטרית ממוקד קבלת ההחלטות בכל הקשור למדיניות כלפי הערבים, היו חלק מתהליך שבו שימש המניע הביטחוני להצדקת גגיעה בזכויות הערבים בשם אינטרסים רחבים יותר של הרוב היהודי. אם יש טעם בסיפור תולדותיו של המשרד, הריהו ביכולת להצביע על מה שלא היה מובן מאליה עם הקמת המדינה: הצבתם של הערבים כאזרחים על תנאי והגבלת חירויותיהם.

סוציולוגים וחוקרים אחרים מתחומי מדעי החברה נוקטים גישות שונות בכואם לתאר את אופי השליטה הפוליטית במיעוט הערבי ואת סוג היחסים שהתפתחו בין המדינה לבינו.⁷ למרות הברלים

4 פוקו עסק בנושא של שיח וכוח, ודן בתהליכים המוסדיים הפועלים לביסוסו של מערך מוסדר של היגדים כעובדה, כאמת או כידע. ראו: מ' פוקו, סדר השיח, תרגם נ' ברוך, תל-אביב תשס"ה (הספר ראה אור במקור בשנת 1971); הנ"ל, תולדות המיניות, א, תרגם ג' אש, תל-אביב 1996 (הספר ראה אור במקור בשנת 1976); C. Gordon; M. Foucault, 'Prison Talk'. (ed.), *Power/Knowledge: Selected Interviews and Others Writings 1972-1977*, Brighton 1980, pp. 37-52

5 ראו: רכס (לעיל, הערה 3), עמ' 113.

6 במפקד האוכלוסין הראשון שנערך בישראל, בשנת 1948, נמנו רק 69,000 ערבים, לעומת 860,000 שישבו באותם אזורים לפני המלחמה. בסוף 1949 היו בישראל – על פי האומדן המהימן ביותר – 160,000 ערבים, כ-12.5 אחוזים מאוכלוסיית ישראל. ראו: א' לוסטיק, ערבים במדינה היהודית: שליטת ישראל במיעוט לאומי, תרגמה א' גרינגרד, ירושלים 1985, עמ' 62-63.

7 ראוי להזכיר ארבעה הגמים עיקריים. גישת המודרניזציה מיוצגת בניתוחיהם המוקדמים של לנדאו ופרס: J.M. Landau, *The Arabs in Israel: A Political Study*, London 1969; Y. Peres, 'Modernization and Nationalism

משמעותיים כרגשים ובאינטרפרטציה, יש בספרות הסוציולוגית הסכמה על שלושת המאפיינים העיקריים של היחסים בין המיעוט הערבי לבין הרוב היהודי: (א) עומק ההפרדה הגאוגרפית והחברתית בין הערבים לבין הרוב היהודי הדומיננטי; (ב) עומקו של אי השוויון בין ערבים ליהודים ותלותו של המיעוט הערבי ברוב היהודי במונחים של משאבים, כוח ומעמד; (ג) עצמתו של הפיקוח החברתי והפוליטי המוטל על המיעוט הערבי לעומת זה המוטל על הרוב היהודי.⁸

הביטוי הבולט ביותר לנטייה להפריד את האוכלוסייה הערבית ולפקח עליה היה הממשל הצבאי. הממשל חדר לכל תחומי החיים האזרחיים והפך לכלי שליטה פוליטי, כלכלי וחברתי של המדינה במיעוט הערבי.⁹ כינונו של הממשל הצבאי והשימוש בתקנות לשעת חירום נומקו בטעמים ביטחוניים, ואולם תכליתם העיקרית הייתה לפקח על תנועותיהם של התושבים הערבים ולמנוע מהם גישה לאדמות שהופקעו מידיהם.¹⁰ למעשה מרבית התושבים הערבים נזקקו לרישיון לשם כל יציאה מאזור מגוריהם. הממשל סיפק מדי יום מאות אישורי יציאה, חלקם חד-פעמיים חלקם לתקופות ממושכות יותר, ורק באמצעותם יכלו ערבים לנוע בתחומי הממשל הצבאי. בין שביקשו לבקר קרובים, לקבל טיפול רפואי או להתפרנס, בכל מקרה נדרשו התושבים להצטייד ברישיון שנקרא רישיון כניסה לשטחים המוחזקים. ברישיון צוינו התאריכים שבהם היה הרישיון תקף, המטרה שלשמה ניתן, היעד, הדרך שבה הותר להגיע ליעד ומועד החזרה.¹¹ הגבלת התנועה שהונהגה בידי הממשל הצבאי, סייעה לפקח על כוח העבודה הערבי ולווסת את תנועת הפועלים הערבים אל תוך המשק היהודי בהתאם לצרכיו ולדרישותיו. הממשל הצבאי קיבל ממשרד העבודה הנחיות באשר למספר הפועלים הערבים הדרושים באזורים השונים ודיווח על כמויות האישורים שחילק. בחודשי הקיץ ובתקופות שבהן נוצר מחסור בעבודה, נדרש הממשל הצבאי לבלום את יציאת הפועלים הערבים למשק היהודי.¹² במרוצת

in the Identity of the Israeli Arabs', *MEJ*, 24 (1970), pp. 479–492.

מרקסיסטי, ראו: E.T. Zureik, *The Palestinians in Israel: A Study in Internal Colonialism*, London 1979.

הפיקוח ראו: I. Lustick, *Arabs in the Jewish State: Israel's Control of a National Minority*, Austin 1980.

הדמוקרטיה האתנית ראו: S. Smootha, 'Minority Status in an Ethnic Democracy: the Status of the Arab Minority

in Israel', *ERS*, 13 (1990), pp. 389–413.

ישראלי: עיונים בשיח פוליטי שסוע, פ' גינוסר וא' בראלי (עורכים), ציונות: פולמוס בן זמננו, שדה-בוקר תשנ"ז,

עמ' 339–312; O. Yiftachel, 'Israeli Society and Jewish-Palestinian Reconciliation: "Ethnocracy" and its

Territorial Contradictions', *MEJ*, 51 (1997), pp. 505–519; idem, 'Democracy or Ethnocracy? Territory and

Settler Politics in Israel/Palestine', *Middle Eastern Research and Information*, 28 (1998), pp. 8–14; G. Shafir &

Y. Peled, 'Citizenship and Stratification in an Ethnic Democracy', *ERS*, 21 (1998), pp. 408–427

S. Cohen, *Crime, Justice and Social Control in the Israeli Arab Population*, Tel Aviv 1989, p. 14

8 ש' אוסצקי-לור, 'הממשל הצבאי כמנגנון שליטה באזרחים הערבים: העשור הראשון 1958–1948', המורה החדש,

9 מג (תשס"ב), עמ' 103–132.

10 מ' הופנונג, ישראל: בטחון המדינה מול שלטון החוק, ירושלים תשנ"א, עמ' 155; א' קורן, 'קרימינליזציה של קונפליקט

פוליטי: פשיעה בקרב האזרחים הערבים בשנות החמישים', פלילים, ח (תש"ס), עמ' 157–191.

11 רישיונות המתירים ביקורים משפחתיים וחברתיים כמעט שלא ניתנו. מנתונים שפורסמו בשנתון הממשלה, תש"ד, עולה

כי בשנת 1953/4 ניתנו כ-80 אחוז מרישיונות התנועה לצורכי תעסוקה, והשאר ניתנו למטרות של טיפול רפואי, התייצבות

בבתי משפט או התייעצות עם עורכי דין ומגעים עם מחלקות ממשלתיות. ראו: לוסטיק (לעיל, הערה 6), עמ' 131.

12 כדי לווסת את יציאת הפועלים הערבים הנהיג הממשל הצבאי מעין תור, וסיפק רישיונות עבודה לשבועיים או לשלושה

שבועות בחודש. ריאיון עם בנימין לובטקין, 1 ביולי 1993. לובטקין היה בשנים 1953–1966 נציג המושל הצבאי

בטייבה, מושל צבאי באזור תיכון ומושל צבאי באזור הצפון.

הזמן גילה השלטון את התועלת הפוליטית הגלומה בניצול נכון של המנגנון הצבאי. באמצעות הגבלת תנועה והכרזה על אזורים שונים כעל שטחים סגורים, ניתן היה להגביל את שיבת הפליטים לתחומי ישראל ולמנוע מהעקורים שפוזרו אחרי 1948 בכפרים ערביים שונים, לשוב לכפריהם הנטושים ולתבוע את אדמותיהם.¹³

הנימוקים הביטחוניים שחייבו את כינון הממשל הצבאי, את ההגבלות שהטיל ואת קיומו במשך שמונה-עשרה שנים, נבעו מתפיסה שזיהתה את הרחבת ההתיישבות היהודית עם צורכי הביטחון. על רקע ההתנגדות העזה מצד מפלגות ימין ושמאל לממשל הצבאי נדונה מחדש מדי כמה שנים השאלה אם להמשיך ולקיימו, אך בכל פעם שבה והכריעה התפיסה שהממשל הצבאי נחוץ כדי לקדם את האינטרס הביטחוני של חזיון ההתיישבות היהודית בארץ.¹⁴ ברוח ועדת רטנר, אשר מונתה בדצמבר 1955 לבדוק את האפשרות לצמצם את שטחי הממשל הצבאי ואת היקף פעולתו, נקבע חד-משמעית כי אין לבטל את הממשל הצבאי ואין לגרוע ממעמדו או מסמכויותיו. שניים מתוך ארבעת תפקידיו העיקריים, צוין ברוח ועדת רטנר, הם חזיון ההתיישבות ותמיכה ביישובי העולים. כאן נוצר הזיהוי של האינטרסים של ההתיישבות בתחומי המדינה עם המנגנון הצבאי. כאן נוצר הזיהוי של האינטרסים של ההתיישבות עם הגנה על היהודים מפני הערבים, בין אם מדובר היה בפיקוח פוליטי ובין אם מדובר היה בהבטחת הבעלות היהודית על אדמות. על פי דוח

האלוף יוחנן רטנר

רטנר סייע הממשל הצבאי בשמירת העתודה הקרקעית של המדינה ובמניעת כניסת אזרחים ערבים לאדמות שהועברו לבעלות יהודית פרטית או לבעלותה של המדינה:

ההתיישבות הביטחונית באזורי הממשל שהיא חיונית מבחינה ביטחונית אינה ניתנת להפעלה אלא בשלוב עם מציאות הממשל הצבאי. אלמלא הממשל הצבאי היו רוב רובן של קרקעות המדינה המיועדות להתיישבות נשמטות מידיה כתוצאה מהסגת גבול בלתי חוקית, התפרעות והפרת חוק, לרבות השתלטות ללא זיקה חוקית על משלטים ועורקים ביטחוניים בצורה העלולה לערער את הביטחון באזור הנדון כפרט ובמדינה ככלל.¹⁵

13 חוקרים שונים דנו במרכזיותו של נושא הקרקעות בסכסוך היהודי-הערבי ותיארו את השימוש שעשתה המדינה במנגנונים חוקיים כדי להעביר קרקעות ורכוש מבעלות ערבית ליהודית. ראו למשל: בנוזמן ומנצור (לעיל, הערה 1), עמ' 171-157; הופנונג (לעיל, הערה 10), עמ' 170-159; א' יפתחאל וא' קדר, 'על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי', תיאוריה וביקורת, טז (תש"ס), עמ' 67-100; לוסיטיק (לעיל, הערה 6), עמ' 174-185; א' קדר, 'זמן של רוב, זמן של מיעוט: קרקע, לאום, ודיני ההתיישבות הרוכשת בישראל', עיוני משפט, כא (תשנ"ח), עמ' 665-746; S. Jiryis, *The Arabs in Israel*, New York 1976, pp. 75-101; B. Kimmerling, *Zionism and Territory: The Socio-Territorial Dimensions of Zionist Politics*, Berkeley 1983, pp. 134-145; idem, 'Boundaries and Frontiers in the Israeli Control System: Analytical Conclusions', idem (ed.), *The Israeli State and Society: Boundaries and Frontiers*, Albany NY 1989, pp. 265-284

14 עזריאל קרליבך כתב במאמר שפורסם ב'מעריב' בשלהי 1953, ושהוא אחד המאמרים החריפים ביותר בגנות המדיניות הרשמית כלפי האוכלוסייה הערבית: 'אם רק כוח השלטון בידך, אז אתה מכריז כי השדות הללו הם "שטח צבאי סגור"'. הדברים ממחשים עד כמה לא הייתה הזוהת הזאת מובנת מאליה בזמנו. ראו: ע' קרליבך, 'זעקי ארץ אהובה', מעריב, 25 בדצמבר 1953. המאמר פורסם אז תחת שם עט, ר' איפכא מסתברא. המאמר נדפס שנית ביום השנה העשרים ושבעה למותו של קרליבך, הפעם בשמו המלא של המחבר, ראו: מעריב, 13 בפברואר 1983.

15 דוח הוועדה לבדיקת האפשרות והצרכים של צמצום הממשל הצבאי, 24 בפברואר 1956, עמ' 9, אש"צ.

ר איפוא מסתברא

זעקי ארץ אהובה

מופעים במשרדים בהמוניהם
בלתיסות כדי לסדר את העני
ינים.
אם כך, אם הערבים אינם
משחפים מעולה ואם הם אינם
חוטמים — הרי כל העיסקה
בסלה ומבוסלת?
לא, הנוק אינו גאיבי עד
כדי כך, שהוא מביא את הער
בים ככלל ותשבות. הנוק מע
ביר את האדמה מידי הערבי
מבלי שהערבי מעביר אותה.
הנוק אפילו נותן פ י צ י
ים לערבי, בלי שהוא
מקבל אותם...
אתה עושה חוק. אבא אק
זה אפשרי?

האם אינו חוק — בלתי
אם חוק מל — ותה אם
עדי מאז, זה אפשרי קודם כל
על ידי כך שהערבי י
שצריך לבוא ולתפס את בע
לותו על הקרקע. לא היעזרי ש

אדמות הללו, א י ו חוק. כתי
בני שבועות ה ז ה אק דין
ואין זמן, כתבו, שבועלי האק
מת הללו א ס ו ר להם לסי
נות לשופטים.
טוב — אבל... אבל מה זה
יעוצה? הרי באיזה מקום ש
תא רשות, שהערבים הם הנכ
לים, הרי יש ספרי אהוה...

ובכן כתוב בספרי האהוה
— אז מה יש? כתבו בחוק,
שצריך ל מ ח ו ק מה ש
כתוב בספרי האהוה. צריך למ
חוק את שם הבעל הערבי.
לרשום תחתו שם יתחד.
בל שום דבר? סתם כפתי
לא כן — אלא עם הדבר ה
זה, אשר אני רוצה להראות לך
עתה.

די החוק נבד לאתגונב זה
תקבל כבר לפני שלושת
רבעי שנה — אך עכשיו, ב
ימים אלה, מתחילים להגשים
אותו. עתה הקימו את משרדי
הגוללה הישמיים. ו כ א ו —

לא, בתי, התיישבתי בדיעה.
לא נלך לשם. לא אראה לך.
לא אוכל אפשר ואת לא תראי
שם כל דבר, רק פקיד מיטכן
אחד, המקבל משכורת זעומה,
ושולחן רעוע, ובמה נידות, ר
הי לא שום מחזה קורע לב.
את אולי — עיניים שכלול
לך, אשר לא תדענה את צב
רית, ובכונן אלה הודגלת, ר
בשבילך טבעי הוא, שהעולם
מתולק לשנים: מנצחים ומגור
צחים, אדם עליון ואדם תחתון.
ואילו א ג י — אני תחת
אני רואה שם פקיד של מלכות
ספרד יושב ורושם על הקלף
"רכישם מחורם לסובת המדי
נה" בעזון מה שאכותי לא הא
מינו באלהי הצדק הצלוב של
המלכה איזאבילה, אני רואה
שם בלבר של הגרמנים כותב
הותם, וכל הנכסים של היעזרי
הושערו כדת וכזיק בתוקף חוק
הרכישה מידי בלתי אישים.
סלחי לי, בתי, עיניים כאלו לך.
— והן מסתחררות, והן אינן
ריצות לראות את מדינת התי
דים באור ה ז ה, בכל מאז
דן אינו רוצה, הן מתגוננות
בכל כוחן, בכאב צורב, בסני
המחזה הזה, בפני ההשחאות
הללו... והן מאמינות, באמונת
אומן עמוסת, כי לא ז א ת
היא ישראל, ולא כ א ל ה
הם היהודים, וליבס רוח שטות
הולפת נכנסת בהם בכמה תא
ברבע ושיכוריהם...

ואי בתי, אקטנסוסות, ונעלה
הגלילה. ענין דחוק לי
אליך שם.
עוד לא מלאו לך עשר שנים
ואת לא תביני דבר, ובכל זאת
את הייבת לראות ולהסתכל.
ואף אם תגדלי, ונת עשרים
ושלושים תהי — עדיין הדב
רים לא יהיו בהירים לך, ואולי
אף ישתכחו כלי מלבך.
אבל יבוא יום ויזכיר לך את
כל אשר תראי, ואז הדברים
האלה יצלע בך והפנעו בך
מאד...
ראותו יום, ואני לא ארא
בו — תשאלני בכאב ובזעם:
אבא, א ת ה ז אתה עשית
זאת?

ת הורים אני רוצה להז

אשר לך, בתי, הרי תגליל
העליון והתחתון, טבחות וצ
רות וצפורי וברעים. אדמות גר
הבות מהן מרדית ומהן שוממות,
במעלה ובמחרי, מליוני דונא
מים.

לערבים היהת שייכת הארץ
הזאת בימים שאת אינך זכרת
אותם, להם היו הכשרים, ולהם
היו השדות, הים שוב אינך
רואה ורבה מה — רק ישר
ביום עבריים פורחים כמו תה
תם, כן ירבו, כי געשה לנו גם
גדול, ויום אחד כמו הערבים
האלה וברחו מפנינו, ואנחנו
את אדמותיהם לקחנו והערינו.
ובעליהם הקדמים עברו וישבו
בארצות אחרות.
רק ועדי מה ועדי שם עוד
תראי במריהם של ערבים, הם
של המעטים, אשר נשארו ב
הכנה, אין ידוע למש אלה לא
בדחו, אשר מפני שלא הסרי
קו, אשר מפני שקחו כי
שדותיהם שלהם לא יוכלו ב
מדינה היהודית, אשר מפני
שקחו, כי גם אם יוכלו לא
יאונה להם כל רע, כי כך תבי
טחו המעטים קבל צולם על
כל פנים, והו לאורחים במדינה
נשארו.
היכן שדותיהם? — את שר
אלה
א ל ה - בתי ל א נשארו.

ה קרה לשדותי — משוטט
לקחנו אותם.

אך אפשר? — איך יכולים
לקחת את האדמה השהיכת לי
אדם אתה, הנמצא בחובנו והוא
יושב עליה ומעבד אותה?
אה, בתי, בזה אין קושי טכ
דרבוע ושיכוריהם...

קטעים ממאמרו
של עזריאל
קרליבך ב'מערב'
(ראו הערה 14)

עם פירוקו של משרד המיעוטים נותרו גורמי הביטחון 'לברדם' מול האוכלוסייה הערבית. הטיפול בערבים התבצע עכשיו באמצעות מחלקות מיוחדות לענייני ערבים, וכל קשריה של האוכלוסייה הערבית עם משרדי הממשלה ועם מוסדות השלטון הוסדרו באמצעות הממשל הצבאי ובתיווכו.¹⁶ אף שראש הממשלה דוד בן-גוריון חזר והדגיש כי הממשל הצבאי הוא זרוע של הצבא, קיבל הממשל הנחיות לפעולה מה'ועדה המרכזית לביטחון' – הגוף העליון שעסק במדיניות הממשלה כלפי הערבים.¹⁷

המקרים של 'מפעלי סיד מאוחדים' ושל עין-הים

כדי להדגים את אופיו של הקונפליקט בין המנגנונים אני מבקשת לסקור שני מקרים היכולים להעיד עד כמה זוהה המניע הביטחוני עם אינטרסים של הרוב היהודי, ועד כמה השתדל משרד המיעוטים למלא את תפקידו כנציג הערבים.

בתזכיר סודי שנשלח לסניף משרד המיעוטים בחיפה ב־19 בדצמבר 1948 מטעם 'מפעלי סיד מאוחדים בע"מ', התלוננה החברה על קשיים שמערימה לשכת העבודה (גוף הסתדרותי שלא היה פתוח לפני ערבים) על עבודת ערבים במפעל. מהתזכיר עולה כי הלשכה לחצה על החברה לפטר פועלים ערבים ולהעסיק במקומם יהודים. נציגי הלשכה דרשו למלא החלטה מפורשת שלה שלפיה אין להעסיק פועלים ערבים אלא אם הם מאורגנים ב'ברית פועלי ארץ-ישראל' (גוף שהקימה ההסתדרות עוד לפני הקמת המדינה כדי לכלול בתוכו ערבים). עוד דרשה הלשכה כי שיעורם של הפועלים הערבים (אשר יעמדו בדרישות הארגוניות) לא יעלה על שליש ממספר המועסקים. נציג הלשכה אף איים על חברת הסיד כי אם לא יצומצם מספר העובדים הערבים, יוטל עוצר על המפעל בעזרת המשטרה, ותיעשה סריקה; במהלך הסריקה, נאמר במכתב של הפקיד ההסתדרותי, עלולים הערבים לספוג מכות, 'ואז לא תהיה להם ברירה אלא לברוח מהמפעל'.¹⁸ החברה פנתה למשרד המיעוטים, כדי שסייע לה להתמודד עם הלחץ של לשכת העבודה. בתגובה פנה מנהל סניף משרד המיעוטים בחיפה, משה יתח, לאגף לפועלים ערבים במשרד העבודה והבינוי והתלונן על ניסיונות המוסד

16 השימוש במחלקות ערביות נפרדות אפשר להנהיג סטנדרדים כפולים ולהפלות את האזרחים הערבים באופן ממוסד. לדיון באפלייתם של האזרחים הערבים בתחומי חיים רבים ראו: בנזימן ומנצור (לעיל, הערה 1), עמ' 126-143; לוטסיק (לעיל, הערה 6), עמ' 98-118; ר' חמאסי, תכנון ושיכון בקרב הערבים בישראל, תל-אביב 1990, עמ' 79-100; M. Al-Haj & H. Rosenfeld, *Arab Local Government in Israel*, Tel Aviv 1988, pp. 112-140; D. Kretzmer, *The Legal Status of the Arabs in Israel*, Boulder 1990, pp. 89-134; S. Smooha, 'Existing and Alternative Policy towards the Arabs in Israel', *ERS*, 5 (1982), pp. 71-98

17 בוועדה זו ישבו מפקד הממשל הצבאי, מפקד היחידה הערבית בשב"כ, מפקד הלשכה לתפקידים מיוחדים במשטרה (לת"ם), שפיקחה בין היתר על הערבים בישראל, ויועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, שהיה יושב ראש הוועדה. באמצעות הקשר ההדוק בין גופי הביטחון הללו ניהלו אנשי הממשל הצבאי תיקים אישיים של מאות ואולי אלפי אזרחים ערבים. ראו: י' בוימל, 'הממשל הצבאי ותהליך ביטולו, 1958-1969', המזרח החדש, מג (תשס"ב), עמ' 133-156.

18 'מפעלי סיד מאוחדים בע"מ' אל משרד המיעוטים בחיפה, תזכיר בעניין העסקת פועלים ערבים, 19 בדצמבר 1948, גה"מ, 13 – ג/1322 – 49 (חטיבת משרד המיעוטים).

ההסתדרותי להכתיב את שיעור הפועלים הערבים ולהתנות את העסקתם בהשתייכותם הארגונית.¹⁹ מהמסמכים לא ברור כיצד הסתיים העימות, ואולם לא היה כאן קונפליקט ערכי. יתח ראה עצמו כנציגם של הערבים, משום שזה היה תפקידו.

מעיון בתיק אחר עולה כי י' גורדון מקיבוץ עין-הים שליד חיפה התלונן ב-8 בנובמבר 1948 על כך שמשרד המיעוטים נתן רישיונות לערבים מעין-חוד לבקר בכפרם, אף שהיה ידוע לדבריו כי תושבי הכפר 'לחמו בנו באופן אפקטיבי, ניתקו את התחבורה, הצליפו על תושבי עתלית, וגם רצחו את אסיר ההגנה שהצליח להימלט מכלא האנגלים בעתלית'. הכותב איים לפנות למשרד הביטחון אם ימשיכו הערבים מהסביבה לקבל רישיונות כניסה לכפריהם.²⁰ בתשובתו מ-17 בנובמבר 1948 כתב יתח כי הרישיונות לבקר בכפרים ובערים ניתנו לערבים מטעם 'משרד הקשר', בניהול שירות הביטחון של הצבא. לגופו של עניין הציע יתח למתלונן להודיע למוסדות הצבאיים המוסמכים אם יש בידיו מידע נגד אנשים מסוימים מקרב תושבי עין-חוד שהשתתפו בפעולות איבה, כדי שהאשמים יבואו על עונשם. בסיום מכתבו הוא חזר על עמדת משרדו: 'כנוגע לאנשים שלא השתתפו בפעולות איבה, איננו רואים כל סיבה למניעת רשות לבקר בכפרם. דינם – לאחר שתביעות הבטחון באו על ספוקן – הוא דינם של כל אזרחי המדינה'.²¹

גם במקרה זה אין במסמכים המצוטטים ויכוחים ערכיים, אלא התדיינות בין מוסדות, שעשו שימוש בלגיטימציות שונות. יתח, מנהל סניף משרד המיעוטים בחיפה, נהג במכתביו, כמו חבריו להנהגת המשרד, כנציג האוכלוסייה המובסת, ולאישוש טענותיו השתמש בעמדות שהמדינה הצעירה הציגה בהצהרותיה הרשמיות. במסמכים שכתבו אנשי משרד המיעוטים אין ביטוי להיותם שותפים לתפיסות ולתחושות שהקיפו בסופו של דבר את כל המנגנון הממלכתי, כי האוכלוסייה הערבית כולה היא בעייתית ומהווה סיכון ביטחוני. אני מבקשת להדגיש את הדבר על סמך בחינה של מסמכים בעניינים השונים שבהם טיפל משרד המיעוטים כנציג האוכלוסייה הערבית. אני מבקשת גם לחשוף את האופצייה האחרת שייצג משרד המיעוטים, ובהקשר זה יש להביא בחשבון בין השאר את מקומם של אנשי המשרד בחברה האזרחית קודם להקמת המדינה. עד כה לא ניתנה תשומת לב מספקת לעובדה שמשרד המיעוטים כלל נציגים בולטים של חלקים בחברה שלא היו חלק מתנועת העבודה ולא השתתפו ב'מלחמת העבודה העברית'.

19 יתח אל האגף לפועלים ערבים, סניף חיפה במשרד העבודה והבינוי, בנושא זכות העבודה של פועלים ערבים, 19 בדצמבר 1948, גה"מ, 13 – ג/1322 – 49 (חטיבת משרד המיעוטים).

20 ברור מהמכתב כי המתח בין שני המנגנונים, הגדול והקטן, היה גלוי, לפחות למתלונן. ראו: גורדון אל משרד המיעוטים בחיפה, 8 בנובמבר 1948, גה"מ, 23 – ג/1318 – 49.

21 יתח אל קיבוץ עין הים, בנושא רישיונות מעבר לערבים מעין-חוד, 17 בנובמבר 1948, שם. פניות דומות של אזרחים הגיעו מדי פעם בפעם. למשל עו"ד י' סלומון התלונן ב-24 במרס 1949 על 'חוסר המעש נוכח הסתננות של ערבים' לכפר דמאירה, שעל הכביש הראשי ליד חדרה, כפר שפונה מיושביו ונהרס בידי הצבא. שר המיעוטים השיב לו תשובה דומה לזו של יתח. ראו: גה"מ, 104 – ג/302 – 49.

ייצוג הערבים, ייצוג המדינה

משרד המיעוטים הוקם במאי 1948 כחלק מהממשלה הזמנית. בכור שטרית מונה לתפקיד שר המיעוטים נוסף על מינויו לשר המשטרה. הוא דיבר ערבית שוטפת, והיה ידוע בקשריו הטובים עם ערבים רבים. הוא קיווה לשמש גשר בין האוכלוסייה הערבית למוסדות החדשים של המדינה.²² למרות ייחודו לא זכה עד כה השר הספרדי היחיד בממשלה הזמנית ומי שהיה שר בממשלות ישראל עד סוף 1966, לתשומת לב מחקרית ראויה. תום שגב ציין בנימה סרקסטית שהיה נציג סיעת הספרדים במפא"י, ולפיכך הניחו מנהיגי המפלגה כי ייטיב להכיר את הערבים.²³ לטעמי החמיץ שגב נקודה משמעותית

יהודה בורלא

בעניין מוצאו של שטרית: משפחת שטרית, שהיגרה לארץ ממרוקו באמצע המאה השמונה-עשרה, חייתה בטבריה כחלק מהמיעוט היהודי, שהתקיים לאורך דורות לצד הערבים. המשפחה הייתה מבוססת, ואביו של בכור היה סוחר ואיכר. בכור נולד בשנת 1895, הוא למד בישיבה וכן בבית הספר 'אליאנס' בטבריה. בתקופת מלחמת העולם הראשונה היה, נוסף על עיסוקיו בהוראת ערבית ועברית, מְחַתָּאר והדובר הרשמי של המושבה כינרת במגעייה עם השלטונות העות'מאניים.²⁴ לאחר כיבוש הארץ בידי הבריטים מילא שטרית תפקידים שונים במשטרת המנדט. הוא הוסמך כעורך דין בשנת 1930, ובשנת 1935 מונה לשופט שלום. בשנים 1945-1948 היה שופט שלום ראשי במחוז לוד.²⁵ יש להניח שהעובדה שהיה שופט במערכת המשפטית של המדינה המנדטורית, מערכת שהצהירה על שוויון בין יהודים לערבים לפני החוק, השפיעה על תפיסת עולמו של שטרית. שטרית לא היה הספרדי היחיד במשרד המיעוטים. ראשי המשרד, יהודה בורלא, אהרן שלוש, נסים כדיר ואחרים, היו ברובם בני הארץ זה שלושה דורות או יותר. הם גדלו במציאות אתנית הטרוגנית, הם דיברו גם ערבית כשפת תקשורת יומיומית, ומבחינות

רבות הווייתם לא הייתה הווייה של מתישבים זרים בארץ עוינת. המציאות שהתפתחה עכשיו לנגד עיניהם לא היו לה שורשים בהוויית חייהם הקודמים בטבריה, כיפו, בירושלים או בחיפה. לשון אחרת, הם לא נולדו בדגניה ולא בנהלל. מנכ"ל המשרד, גד מכנס, לא היה חלק מן הקבוצה הזאת. אולם אף הוא בא ממגזר שיחסו לערבים נבדל מזה של הקבוצה השלטת במדינה הצעירה. הוא היה בן למשפחה חשובה מקרב איכרי פתח-תקווה, מגזר שקיים קשרים מורכבים עם הפלסטינים. גורם

22 רכס (לעיל, הערה 3), עמ' 112.

23 ת' שגב, 1949: הישראלים הראשונים, ירושלים 1984, עמ' 59.

24 לסקירה מפורטת יותר של הביוגרפיה של שטרית ראו: A. Rubin-Peled, *Debating Islam in the Jewish State: The Development of Policy toward Islamic Institutions in Israel*, New York 2001, pp. 19–22; idem, 'The Other Side of 1948: The Forgotten Benevolence of Bechor Shalom Shitrit and the Ministry of Minority Affairs', *Israel Affairs*, 8 (2002), pp. 84–103

25 אתר הכנסת, www.knesset.gov.il

נוסף בתוך הברית הזאת כלל כמה מאנשי מפ"ם, שגם להם הייתה גישה שונה מן המקובל ליחסים עם המיעוט הערבי.²⁶

חשוב מכול: שטרית תפס את משרדו ככתובת יחידה לתלונות הערבים על עוולות שנגרמו להם ולתיקונן. הוא לא חשש להסתייג מהתנהגות הצבא גם בזמן המלחמה, ודרישתו החוזרת מהצבא לפעול בהתאם לנהלים מוסכמים עוררה מחלוקת עזה.²⁷ אנשי משרדו ראו בערבים ציבור טעון הגנה, והאמינו שבטיפול נכון אפשר יהיה לשלבם בחיי המדינה. מתוך עיון בהתכתבויות של השר ושל אנשי משרדו אפשר לראות כי הם קיבלו כלשונן את הבטחות ישראל שתושבים ערבים שלא היו שותפים למעשי האיבה, יזכו לזכויות מלאות. שטרית אמנם השלים עם המעמד המועדף שניתן לגורמי הביטחון ולשיקולים הביטחוניים ביחס לאוכלוסייה הערבית, אבל קיווה כי כאשר תסתיים המלחמה יועבר הטיפול באוכלוסייה זו לרשויות האזרחיות, והשפעת משרדו על המדיניות הממשלתית תגבר. בדוח מנובמבר 1948 תיאר את תפקידו כמתווך בין האוכלוסייה הערבית ובין מוסדות השלטון:

השר מייצג את המיעוטים בפני מועצת המדינה, דואג לשמירה על זכויותיהם [...] ומכוון את הממשל הצבאי בכל הנוגע למיעוטים, מזרז את שרי הממשלה בצעדיהם לקראת שיפור מצבם ודאגה לחייהם ורכושם של המיעוטים, מסייר מדי פעם בפעם ומופיע בפני המיעוטים בשם השלטונות.²⁸

למרות המנדט הרחב שקיבל, הוקצה למשרד המיעוטים תקציב קטן יחסית וכוח אדם מצומצם. בדצמבר 1948 מנה המשרד הראשי עשרים עובדים, והסניפים בחיפה, בצפת ובראש-פינה העסיקו רק שנים-עשר עובדים.²⁹ היו למשרד שתי מחלקות: מחלקה לשיקום וקידום של היחסים עם המיעוטים, בראשות משה ארם, מחלקה שפעלה כגורם מתווך בין משרדי הממשלה האחראים ובין הציבור הערבי, ומחלקה להסברה, תרבות וחינוך, בראשות הסופר יהודה בורלא.³⁰ שתיים מפעולותיה המרכזיות של המחלקה להסברה, תרבות וחינוך היו ייסוד של עיתון יומי בערבית, 'אליום', ופתיחת ספרייה ערבית ביפו, שהחזיקה עשרות אלפי ספרים.³¹

נציגי המשרד – לעתים בזכות קשריהם עם קצינים או עם שלטונות הביטחון – סייעו לערבים רבים לפתור בעיות, התערבו ככל שיכלו בקרב הדרגים השונים, והעניקו המלצות למי שהכירו כדי שהצבא יתייחס לפנייותיהם במידה של הבנה. כך למשל סיכם בפברואר 1949 צבי ספיר, בא כוח משרד המיעוטים ליד המושל הצבאי בעכו, את פעולותיו:

26 הבכיר ביניהם היה משה ארם, שהגיע למפ"ם ממפלגת 'פועלי ציון שמאל', תנועה שהיה לה ויכוח נוקב עם הרוב הציוני אפילו בעניין 'עבודה עברית' בימי 'המדינה בדרך'.

27 רובין-פלד, הצד האחר (לעיל, הערה 24), עמ' 89.

28 דוח על המיעוטים בישראל שפרסם שר המיעוטים, 9 בנובמבר 1948, גה"מ, 24 – ג/307 – 49.

29 רובין-פלד, הצד האחר (לעיל, הערה 24), עמ' 90.

30 לזמן מה הייתה גם מחלקה משפטית בראשות הפרקליט ישראל שוחט. שטרית קיווה לכלול במשרדו גם מחלקת מחקר, שתחקור את בעיות המיעוט לא רק בישראל אלא בכל רחבי המזרח התיכון. המחלקה לא הוקמה. ראו: רכס (לעיל, הערה 3), עמ' 113.

31 רכס (שם); רובין-פלד, הצד האחר (לעיל, הערה 24), עמ' 90. לאחר ביטולו של משרד המיעוטים פעלה לשכת היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה להבטיח את קיומו הכלכלי ואת הופעתו של עיתון 'אליום'. ראו: א' קורן, 'פשעה, סטאטוס פוליטי ואכיפת חוק: המיעוט הערבי בתקופת ממשל הצבאי (1948-1966)', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1997, עמ' 73-75.

טפלותי בהרבה מקרים אישיים: העברות פליטים ממקום למקום, איחוד משפחות וריכוזן בהתאם ליכולת הפרנסה שלהן. בעזרה של הממשל ותוך יחסי הבנה בצעתי כ־50 פעולות מסוג זה. כמו כן, נצלתי את הקשרים שלי עם שלטונות הבטחון (ש"מ ושיירות מודיעין) וטפלתי בשחרורם של כמה מהכפריים הידועים לי באופן אישי ממחנות השבויים שחזרו אל משפחותיהם. כמו כן, נהגתי להמליץ לפני הרשות הנותנת תעודות מעבר ותנועה (התת ממשל וש"מ 3) על בקשות לרשיון תנועה לשם מסחר, תקון כלים, רפוי וכו'.³²

ההתכתבות הענפה המצויה בתיקי משרד המיעוטים בגנוך המדינה כוללת סיפורים אישיים רבים ומקרים פרטיים שבהם טיפל המשרד. החומר לא תמיד משקף בצורה מהימנה את השתלשלות הפרשות. ואולם חרף המגבלות, המכתבים מאפשרים ללמוד על מצוקות האזרחים הערבים, על מגוון הנושאים שמשרד המיעוטים היה מעורב בהם ועל תחומי החיכוכים שהתגלעו בינו לבין משרדי הממשלה וגורמי הצבא. באמצעות ניתוח המאבק הדרן קישוטי של שטרית וסגל משרדו אפשר ללמוד על דפוסי קבלת ההחלטות ודרכי הפעולה של הגורמים המעורבים ועל טיב היחסים שהתגבשו בין המדינה ובין המיעוט הערבי בשנה הראשונה והמכרעת לקיומה.

שחרור שבויים

בעת המלחמה ולאחריה נעצרו גברים ערבים בגיל גיוס והוחזקו בחמישה מחנות: מחנה השבויים המרכזי, מס' 791 (ג'ליל), מחנה שבויים מס' 792 (עתלית), מחנה שבויים מס' 793 (סרפנד [צריפין]), מחנה שבויים מס' 794 (תל-לטינסקי), מחנה שבויים מס' 795 (אס-ח'אלד, בתוככי נתניה). מיעוטים היו לוחמים שנשבו בזמן קרב או שהחזיקו נשק.³³ על משרד המיעוטים הוטל לטפל בעצירים שלא היו לוחמים. בתיקי המשרד בגנוך המדינה מצויים מכתבי פנייה רבים לשר: מכתבים של בני משפחה שאיברו קשר עם יקיריהם ודאגו לגורלם, מכתבי פנייה של מח'תארי כפרים שביקשו לשחרר את עצורי הכפר, למען משפחותיהם וילדיהם הסובלים חרפת רעב,³⁴ מכתבים של נשים שנשארו בשטח ישראל, ושביקשו שלא לגרש את בעליהן או ילדיהן אל מעבר לקווים, אלא לאפשר להם להתאחד עמם.³⁵ לחלק מהבקשות צורפו מכתבי המלצה מיהודים שהעידו על יושרו ונאמנותו של הפונה.³⁶

32 דוח ספיר על פעולותיו על יד הממשל הצבאי בעכו ובגליל המערבי, 13 בפברואר 1949, גה"מ, 58 – 310/ג – 49.
 33 טרן מ' וייסבון, מפקד מחנה שבויים מס' 792, אל אכ"א-3, מחלקת שבויים, מזכר בנושא הסברה בין השבויים, פברואר 1949, גה"מ, 23 – 308/ג – 49. יעקב יהושע, מזכיר המחלקה לעניינים הדתיים המוסלמיים במשרד הדתות, העריך באמצע נובמבר 1948 כי מספר השבויים המוסלמים במחנות השבויים בארץ כ־4,000. ראו: יהושע אל י' בורלא, מנהל המחלקה לתרבות, חינוך והסברה במשרד המיעוטים, 15 בנובמבר 1948, שם. ח' ורפל, שמונה על ידי יעקב שמעוני, ממחלקת המזרח התיכון במשרד החוץ, לטפל בקשר עם השבויים, העריך בתחילת יולי 1948 כי מספר השבויים במחנה השבויים המרכזי בגליל (ליד הרצל'ה) כ־860 איש, מתוכם 814 פלסטינים, 41 שבויים מארצות ערביות (מצרים, עבר הירדן, סוריה, לבנון, סעודיה, סודאן, תימן, מרוקו, תוניסיה) ו־5 אנגלים. מתוך 814 השבויים הפלסטינים, 746 היו אזרחים, 31 לוחמים, 2 כוהני דת ו־35 חיילים סדירים. ראו: ורפל אל שמעוני, דוח בעקבות ביקור במחנה השבויים מס' 1 (ג'ליל), 7 ביולי 1948, שם.

34 מח'תאר הכפר ג'דידה אל שר המיעוטים, בעניין שחרורם של שניים-עשר עצורים מהכפר, 21 באוקטובר 1948, גה"מ, 49 – 1319/ג – 49.

35 נציג משרד המיעוטים בצפת אל המושל הצבאי בגליל המזרחי נצרת, בעניינה של אניעאמה סלימאן חמאדה מהכפר ג'יש, 24 במאי 1949, גה"מ, 39 – 307/ג – 49.

36 למשל המלצתו של המפקח על הכפר פרידיס, יוסף דשבסקי, שהעציר 'חזור לכפר בערבות המוכתר וזקני הכפר של

משרד המיעוטים העביר את הבקשות לקבלת חוות דעת ביטחונית. כאן כבר מסתמן בכירור מבנה היחסים שהוליך לפירוק: מההתכתבויות לא ברור כיצד הסתיים הטיפול בבקשות. אין בתיקים המשך להתכתבויות אלה, להוציא כמה תשובות ממפקד בסיס המודיעין בחיפה (מטה ביטחון שדה) בנוסח: 'בעניין מכתבכם מיום 7.1.49, רשמנו לפנינו תוכן מכתבכם. לאחר בירור נודיעכם תוצאות'.³⁷ אפשר שחלק מהמכתבים אבדו או לא תויקו. סביר יותר להניח שהיעדר תשובות מעיד על שוליות המשרד בעניין המשמעותי הזה.

גם תהליך שחרור השבויים במרס 1949 מדגים את אופן התייחסותו של המנגנון הצבאי למשרד. זמן קצר לפני השחרור הוזמנו נציגי משרד המיעוטים למחלקת השבויים במטכ"ל. בפגישה סוכם כי בשלב ראשון ישוחררו כ-1,500 שבויים, שמשפחותיהם התגוררו באזורי הממשל הצבאי. נציגי המשרד, כך הוחלט בפגישה, יקבלו הודעה רק יומיים לפני השחרור, כדי שיוכלו לעשות את הסידורים הדרושים ולתאם את פעולתם עם המושלים באזורים השונים. עוד סוכם כי רק לאחר שייפקו השבויים הנתורים, כ-2,000 גברים, ולאחר שיתבררו פרטים חיוניים על מגוריהם, המקום שבו נשבו, ואם ניטשו כפרי מגוריהם, תגובש תכנית לאן להחזירם, באופן זמני או קבוע.³⁸

שלמה אשורוב, נציג משרד המיעוטים ברמלה ובלוד, דיווח להנהלת משרדו כי שמחת התושבים על שחרור 160 השבויים במרס 1949 לא ידעה גבול. אשורוב דיווח בסיפוק כי בעקבות משא ומתן שניהל עוד לפני השחרור עם המושל הצבאי, עם אנשי אכ"א-3 (כנראה מחלקה באגף כוח אדם במטכ"ל שהופקדה על הטיפול בשבויים הערבים) ועם הנהלת מחנה השבויים, הצליח להבטיח את העסקתם של יותר משישים בעלי מקצוע בסדנאות הצבאיות בצריפין, ולדאוג להסעת הפועלים באמצעות תחבורה צבאית למקומות העבודה בבוקר ולהחזרתם לבתיהם עם ערב.³⁹ האם כשישים שנה אחר כך היה מעלה על דעתו פקיד במנגנון המדינה לתבוע מהצבא להעסיק פועלים ערבים? האם היה הצבא מעסיק פועלים ערבים? אין ספק כי המובן מאליו השתנה הודות למנגנון ששינה אותו.

בקשות לחזור לכפרים

בגנוך המדינה מצויות פניות אישיות וקולקטיביות שעליהן חתומים קבוצות פליטים או נציגי כפרים עקורים שחיו בתחומי ישראל, ושביקשו לחזור לכפריהם כדי לעבד את אדמתם. על פי רוב צוינו

פרדיס', ראו: דשבסקי אל משרד המיעוטים, בעניינו של זיידן נאיף אלאיוב, 4 בינואר 1949, גה"מ, 45 – ג/1319 – 49. דשבסקי הוסיף את המלצותיו על המכתבים של המח/תאר בעניינם של עצורי הכפר שביקשו לשחררם. יתח העביר את הפניות לטיפול משרד המיעוטים בקריה ב-12 בינואר 1949, שם; או אישור מיושב הראש ומהמזכיר של ועד המושבה זיכרון-יעקב ששניהם מכירים אישית את המבקש זה שנים רבות ויכולים 'להעיד עליו כאדם ישר והוגן, איש נאמן השומר על החוק ומתייחס בידירות ובהאדה תמיד לעמנו [...] ולכן ממליצים על בקשותיו לשחרר את בנו שנמצא כיום במחנה השבויים בסרפנד, ומבקשים מכל מי שאשור זה יובא לפניו ליתן את העזרה המתאימה', ראו: אישור מיושב הראש ומהמזכיר של ועד המושבה זיכרון-יעקב, בעניינו של חסן אלחג' סלימן הנרי, 9 במאי 1949, שם.

37 מפקד ש"מ 3, בסיס חיפה אל משרד המיעוטים בחיפה, בעניין שחרור עצורי הכפר ג'דידה, 15 בינואר 1949, גה"מ, 49 – ג/1319 – 49.

38 ט' אשבל, מזכיר משרד המיעוטים בקריה, סיכום פגישה בין נציגי משרד המיעוטים לבא כוח מחלקת השבויים של המטה הכללי, מרס 1949, גה"מ, 39 – ג/307 – 49.

39 אשורוב אל משרד המיעוטים בקריה, בעניין החזרת שבויים לבתיהם, 16 באפריל 1949, שם.

במכתבים אלה הנסיבות שבגינן נאלצו התושבים לנטוש את הכפר. בדרך כלל קשורה הייתה הנטישה בכיבוש הכפר, בהרס חלק מבתיו או בגירוש התושבים ממנו. מכתבים אחרים מדברים על החרמת הצאן או היבולים בידי הצבא.⁴⁰ בחלק מן הפניות, כמו למשל במכתבם של נציגי הכפרים העקורים ספוריה, אלח'דתה וכפר-סבת, ניכר שהפליטים איבדו כל תקווה לחזור לכפריהם, וברוב ייאושם פנו למשרד המיעוטים, בציפייה לקבלת עזרה כלשהי על מנת להקל על מצוקתם.⁴¹

גם במקרים אלה מילא משרד המיעוטים תפקיד מתווך. פניות של תושבים ערבים לשוב לכפריהם – בין אם נהרסו ובין אם המשיכו להתקיים – הועברו לטיפולו של ה'ועדה הממשלתית ליישוב ערבים מנושלים' (או בשמה האחר – ה'ועדה להעברת ערבים ממקום למקום').⁴² בהתדיינות בעניינים אלה לא עירבו נימוקים ביטחוניים או שיקולים צבאיים. הוועדה דנה גם בהצעות לפנות תושבים ערבים ממקומותיהם, כמו למשל דרישתו של קיבוץ קריית-ענבים למנוע משכניו, תושבי הכפר בית-נקובה, לשוב לכפרם ולהעבירם למקום אחר,⁴³ או הצעתו של הממונה על מחוז ירושלים להעתיק את תושבי הכפרים עין-ראפה וזכריה ל'סביבה ערבית אחרת'.⁴⁴ שר המיעוטים התנגד בדרך כלל להעברה כזאת וניסה למנוע פינוי בנימוקים שונים. הוא ביקש לצמצם את יזמות הגורמים המיישבים והצבא, ודרש לעמוד בסיכום שלא לעקור תושבים ערבים בלי פקודה כתובה משר הביטחון.⁴⁵ כשלא הצליח למנוע את הגזרה, ביקש שהות בת ארבעים ושמונה שעות כדי להוציא לפועל העברה מסודרת.⁴⁶

הגבלות תנועה

הגבלות התנועה שהוטלו על האוכלוסייה הערבית היו אמצעי הפיקוח החשוב ביותר במשך שמונה עשרה שנות קיומו של הממשל הצבאי. הממשל אורגן באופן שאפשר להגביל את הערבים לתחומי מקום מגוריהם ולשלוט בתנועותיהם מחוץ ליישוביהם. הוא חולק לשלושה אזורים, במקביל לחלוקת

40 למשל מכתבם של עקורי הכפר אַם א־זינאת מ־1 בספטמבר 1948, שהתגוררו כפליטים בדלית אלכרמל, גה"מ, 100 – 302/ג – 49.

41 צאלה סלים אלמחמד וסלים רשיד אלמחמד בשם הכפר ספוריה, אחמד למסן, נמר אלמחמוד, עוד אלמחמד עבד אלכריב ומחמד אלח'טיב בשם הכפר אלח'דתה, ומחמד סעיד מוסח ומחמד עבדאללה סעדי בשם כפר סבת אל שר המיעוטים, 7 בדצמבר 1948, גה"מ, 78 – 301/ג – 49.

42 למשל פנייתם מ־13 בינואר 1949 של כחמישים פליטים שהתגוררו בשפרעם, ואשר השיגו רישיונות ומסמכי רישום. הם ביקשו לחזור לכפרם וערת-א־סריס, ראו: יתח אל משרד המיעוטים בקרייה, בקשר לבקשתם של תושבי הכפר וערת-א־סריס להתיר להם לחזור לכפרם הסמוך לכפר אתא, 13 בינואר 1949, שם.

43 קריית-ענבים אל ועדת ההעברה, 30 בינואר 1949, גה"מ, 44 – 307/ג – 49.

44 א' ברגמן, הממונה על מחוז ירושלים, אל ועדת ההעברה, 16 במרס 1949, שם.

45 שטרית אל י' שמעוני ממחלקת המזרח התיכון במשרד החוץ, בנושא פינוי תושבים ערבים, 19 ביולי 1948, גה"מ, 49 – 307/ג – 49.

46 כך לדוגמה דיווח נציג משרד המיעוטים ליד המושל הצבאי בנצרת על פינוי הכפר ספוריה: 'ביום שני 10.1.49 היה המועד האחרון אשר ניתן לתושבי הכפר צפורי לשם פנוי כפרם. חלקם הגדול "עבר" (הועבר) לכפר עילוט וחלק קטן מהם הסתנן והסתדר בעיר נצרת ובכפרים אשר בסביבה כגון כפר קנה ורינה. לרשות התושבים הנ"ל הועמדו ע"י המושל הצבאי בנצרת מספר מכוניות משא צבאיות אשר עזרו להם להעביר את מטלטליהם. הפנוי הושלם מבלי כל אינצידנטים עם הצבא, ונשארו במקום בינתיים רק תושבי המנוז. לכפר עילוט הועברו גם הערבים אשר חנו בסביבת משטרת נהלל'. ראו: נ' כדיר, נציג משרד המיעוטים ליד המושל הצבאי בנצרת, אל משרד המיעוטים בקרייה, 13 בינואר 1949, גה"מ, 97 – 302/ג – 49.

ישראל לפיקודים צבאיים ובהתאם לפיזור הגאוגרפי של האוכלוסייה הערבית, וכל אזור של הממשל חולק לאזורי משנה. חלקים גדולים מהשטחים שהיו נתונים תחת ממשל צבאי הוגדרו שטחים סגורים. תנועה של ערבים בין שלושת אזורי הממשל ובין אזורי המשנה בתחומי כל אזור וכניסה לשטחים הסגורים הוגבלו ונדרש להן רישיון.⁴⁷ כפרים ערבים שניטשו או פונו, נהרסו והוכרזו שטחים סגורים. שטחים רבים שהיו בבעלות ערבית נסגרו ושימשו לאימוני הצבא או הוכרזו שטח צבאי סגור, כדי להקל את הפקעתם מבעליהם הערבים.⁴⁸

ההגבלות הגבירו את סבלם של הערבים, והקשו עליהם להתאושש מתוצאות המלחמה. המצב הכלכלי בכפרים ובערים הורע מאוד בעקבות זרם הפליטים הנכנסים, ומשום שנאסר על פליטים אלה לחזור למקומותיהם. ההגבלות גרמו גם לפירוד ממושך בין בני משפחה. הן העמיקו את האבטלה בכפרים ובערים כמו נצרת ועכו, שעד הקמת המדינה סיפקו אלפי פועלים לשוק העבודה בחיפה ובמפרץ. בצפון יצרה החלוקה הגאוגרפית החדשה נתק בין משפחות למפרנסים, בין מקומות עבודה לכפרים. ראשי משפחות לא יכלו להחזיר את ילדיהם ואת נשיהם מכפרים ומערים בצפון לחיפה. אפילו השגת רישיון לביקור המשפחה הייתה עניין מסובך, שנדחה לעתים חודשים רבים. במקרים רבים הופרו הגבלות התנועה עקב החלוקה השרירותית לאזורי ממשל ולאזורי משנה: לעתים כפר היה שייך לאזור אחד ואילו אדמותיו נכללו באזור אחר, לעתים יישוב סופח מנהלית למחוז אחד, ותושביו חויבו לפנות בכל צורך לעיר המחוז, גם אם הייתה מרוחקת, וגם אם לא היו לתושבים קשרים עמה בתקופה שקדמה לממשל הצבאי. למשל, רוב אדמותיו של הכפר בית-ג'אן שהיו ראויות לעיבוד נמצאו בתחומי הממשל הצבאי של אזור נצרת והגליל המזרחי. הכפר עצמו שויך לממשל הצבאי של הגליל המערבי וסופח מנהלית לעכו. תושבי הכפר ביקשו לספחם לממשל הצבאי של הגליל המזרחי ולנפת צפת, כדי לאפשר להם להמשיך ולקיים קשרים חברתיים ומסחריים עם צפת. מנהל סניף משרד המיעוטים בצפת, עמנואל פרידמן, העביר ב-3 בינואר 1949 את בקשתם למשרד המיעוטים בקריה בתל-אביב, והסביר כי המרחק בין צפת לבין הכפר בית-ג'אן, דרך ההרים, קטן מאוד. עוד כתב כי מאז ומתמיד נהגו התושבים לשווק את תוצרתם בצפת ולקנות בה את מצרכיהם, ואילו המרחק בין הכפר לבין עכו גדול מאוד:

היום הם נתקלים בקושיים בקבלת רשיונות כניסה לצפת, ועל אף המאסרים והעונשים הצפויים להם – בהתפסם על ידי כחות הבטחון – הם ממשיכים לבקר, ואותנו הם מעמידים במצבים בלתי נעימים על ידי פניותיהם ודרישותיהם הבלתי פוסקות, ואשר מפאת השתייכותם למחוז אחר אין מסמכות משרדנו כאן, לטפל בעניניהם.⁴⁹

47 במרוצת השנים הוכנסו שינויים וניתנו הקלות שונות. המגמה הייתה להתיר תנועה מהישובים המרוחקים לכיוון מרכז הארץ. החלוקה לאזורים נשמרה, ובאמצעות רישיונות יציאה כלליים ניתן אישור לתושבי אזורים מסוימים לנוע בתחומי אזורים אחרים בלי להיזקק לרישיון. ראו: קורן (לעיל, הערה 31), עמ' 67-69.

48 למשל בדצמבר 1955 הופקעו כ-74,000 דונמים קרקע במרכז הגליל לצורך הקמת כרמיאל, וביוני 1959 הוכרזו שטחי קרקע סמוך לבאקה אלג'רביה במשולש סגורים לצורך אימונים צבאיים. ראו: ג'רס (לעיל, הערה 13), עמ' 26.

49 פרידמן אל שר המיעוטים, בעניין בקשתם של תושבי בית-ג'אן לספח את כפרם לנפת צפת, 3 בינואר 1949, גה"מ, 67 – 302/ג – 49.

בקשתם של תושבי הכפר בית-ג'אן להסתפח לממשל הצבאי של הגליל המזרחי נדונה בישיבת הוועדה שעל יד הממשל הצבאי ב-26 בינואר 1949 ונדרחה.⁵⁰ ככלל העימותים בין משרד המיעוטים למערכת הביטחון התפתחו בעיקר סביב הכוונה המפורשת של המנגנונים הביטחוניים למנוע מערבים גישה אל אדמותיהם, אל רכושם או אל מקום מגוריהם הקודם.

בדוח ששלח לשר המיעוטים ב-27 באוקטובר 1948 ציין יתח את התמרמרותם של תושבי חיפה הערבים אשר זה יותר משישה חודשים נותקו ממשפחותיהם – בשפרעם, בעכו, בנצרת ובכפרי הסביבה, כלומר במרחק קטן מחיפה ובתחומי הכיבוש הישראלי – מבלי שניתן להם להתאחד עמן, לבקרן או לתמוך בהן. התמרמרותם גדלה נוכח מדיניות הצבא שלא להעניק רישיונות נסיעה על מנת לבקר את המשפחות, גם אחרי חודשים רבים של פירוד מאונס. אפילו במקרים דחופים כמו מחלות, לידות ומקרי מוות, נהג הצבא בקשיחות רבה במתן רישיונות ביקור, סיכס יתח. באותו דוח ביקר יתח את משטר הרישיונות הקפדני, משום שלדעתו פגע ביכולתו לפקח על הערבים, והצביע על הקשר בין ההגבלות החמורות שהוטלו על התנועה ובין מקרי ההסתננות והפרת החוק. על ההימנעות מהחזרתן של המשפחות לחיפה והסירוב המתמשך לתת רישיונות לבקר את המשפחות מחוץ לחיפה, כתב:

גורמים לכך שהערבים מנסים את מזלם בנסיעות ללא רשות ובהסתננויות לתוך חיפה. הנזק שבדבר ברור, מאחר שהצלחת הסתננותו של אדם לא בלתי רצוי, מעוררת את הסתננותם של אלמנטים בלתי רצויים. משטר יותר ליברלי במתן רישיונות נסיעה לשם ביקורי משפחה ורישיונות החזרת משפחות לחיפה, יגריל לדעתנו את הפיקוח על תנודות הערבים ותנועותיהם.⁵¹

במכתב לשר המיעוטים מ-28 באוקטובר 1948 חזר יתח על טענתו כי ההפרדה בין המשפחות וההגבלות על ביקורים – בייחוד כאשר ברור שאין נימוק ביטחוני המצדיק את ההגבלות – מביאים להתרופפות מוסרית, להפקרות ולהפרת חוק:

אחרי כבוש הגליל ציפו האנשים לכך, שתינתן למשפחות אפשרות להתאחד, או לפחות להתראות. אך במידה שהזמן עובר, מוצאים אנשים זריזים פתרון מעשי, ישנם יהודים, המוכנים, מתוך רצון טוב או תמורת תשלום, להפר את החוק להביא את המשפחות לחיפה, או להסיע מבקרים. תופעה זו גורמת לכך שבעלי המרפקים מסדרים את עניניהם, בעוד שאנשים ישרים ופחות זריזים מחכים לשוא להשובה מצד השלטונות. תחילה פחדו הערבים להפר את החוק ולהשתמש בדרכים עקומות – ואולם אחרי שהתברר, שבאפן חוקי אין אפשרות להביא את משפחותיהם, הולכים בדרכים נלוזות.⁵²

כדי לקבל רישיון תנועה צריך היה ערבי לפנות ישירות אל הנציגות הצבאית או אל נציג משרד המיעוטים, והלה העביר את הפנייה לאישור הגורמים הצבאיים – מחלקת הרישיונות בממשל הצבאי, בסיס המודיעין בחיפה או משרד הקשר של שירות הביטחון הכללי. לעתים סיעה התערבות משרד

50 מטה הממשל הצבאי בשטחים המוחזקים אל סניף משרד המיעוטים בחיפה, בקשר לבקשתם של תושבי בית-ג'אן לספח את הכפר למושל הצבאי של הגליל המזרחי, 30 בינואר 1949, שם. בתוך כך נודע לתושבי הכפר כי ההגבלות חלו לא רק על כניסה לצפת, אלא גם על כניסה לאדמותיהם במג'א-דרו שעל יד איילת-השחר. במברק לשר המיעוטים מ-28 במרס 1949 התלוננו מנהיגי העדה הדרוויית ששלטונות הצבא מונעים מתושבי הכפר גישה לאדמותיהם והעלו חשש כי ההגבלות נועדו לאלצם למכור את האדמות, ראו: שם.

51 יתח אל שר המיעוטים, סקירה על מצב המיעוטים ודרשותיהם, 27 באוקטובר 1948, גה"מ, 65 – ג/302 – 49.

52 יתח אל שר המיעוטים, 28 באוקטובר 1948, גה"מ, 65 – ג/309 – 49.

המיעוטים לסלק התנגדות בלתי מוצדקת בדרך למילוי הבקשות. לעתים קרובות יותר נאלצו נציגי המשרד לקבל תשובה שלילית לא מנומקת ולהודיע עליה לפונים. כוחם הגיע עד כדי בקשת הנמקה, לא יותר. כך למשל לאחר כמה פניות בחודשים אוגוסט עד אוקטובר 1948 למושל הצבאי של יפו לאפשר לתושבת חיפה לבקר אצל הוריה החולים במנזר הלטיני (ביפו), ולאחר שמשרד המיעוטים בקריה התבקש להשיג את הרישיון המיוחל, השיב ד"ר אופיר, סגן המושל הצבאי ביפו, לסניף משרד המיעוטים בחיפה כי לצערו 'אין כל אפשרות להרשות לנ"ל לבקר ביפו'. לדרישתו של מכנס, מנכ"ל משרד המיעוטים, לפרט את הנימוקים, השיב אופיר ב-1 בנובמבר 1948 כי הסירוב הוא תוצאה של הוראות שירות המודיעין.⁵³

מתחילה התמנו נציגי משרד המיעוטים לעבוד לצד המושלים הצבאיים באזורים השונים שנכבשו ונכללו בגבולות המדינה, ושנשארו בהם ערבים. לנציגי המשרד הייתה סמכות מוגבלת להעניק רישיונות. הם קיבלו מספר רישיונות מצומצם שיכלו לחלק במקרים דחופים, ולאחר שהסתיימה מכסת הרישיונות נאלצו להמציא למושל או לבסיס המודיעין בחיפה רשימה מפורטת של אנשים אשר קיבלו רישיון תנועה, לציין את מטרת הרישיונות וכיוצא באלה.⁵⁴

במשך תקופה בת כשבעה חודשים – מתחילת יולי 1948 ועד סוף ינואר 1949 – התקבלו בסניף משרד המיעוטים בחיפה 2,100 מכתבים, ויצאו ממנו 1,740 מכתבים.⁵⁵ חליפת המכתבים נסכה בדרך כלל על בעיותיהם של תושבי הכפרים והיא התנהלה באמצעות המח'תארים והנציגים הרשמיים. הטיפול בפניות התושבים היה לרוב מסורבל, ממושך וחסר תועלת. מכתבים שנשלחו ישירות למשרד המיעוטים בקריה או לממשל הצבאי, הופנו לטיפול נציג משרד המיעוטים באזור, וזה העבירם בחזרה למושל הצבאי, לשלטונות הצבא או למשרדי הממשלה הנוגעים בדבר.

בחודשים נובמבר-דצמבר 1948 עד ינואר 1949 נרשמו 773 בקשות לרישיון תנועה, ורק 236 מהן (כ-31 אחוז) אושרו על ידי שירות המודיעין. אף ששירותי הביטחון נמנעו מלגלות את נימוקיהם, הערות שנכתבו על גב מכתבי הבקשה יכולות ללמד על אופי היחסים בין המשרד לגורמי הביטחון.

53 אופיר אל סניף משרד המיעוטים בחיפה, בעניינה של הגברת ג'ורג'ת קונזוביץ כורי, 12 באוקטובר 1948, גה"מ, 44 – 300/ג – 49; מכנס אל המושל הצבאי ביפו, 22 באוקטובר 1948, שם; אופיר אל משרד המיעוטים בחיפה, 1 בנובמבר 1948, שם.

54 המושל הצבאי של הגליל המזרחי, שישב בנצרת, הורה לנציג משרד המיעוטים בצפת לדווח לו בכתב על כל הרישיונות הצבאיים שהוציא. למשל ב-4 במרס 1949 שלח מנהל משרד המיעוטים בצפת למושל הצבאי בנצרת רשימת רישיונות שהוציא משרדו מ-16 עד 28 בפברואר 1949. הרשימה כללה אחד-עשר שמות של מקבלי רישיונות, אזור מגוריו של כל אחד, מספר הרישיון ותאריך הוצאתו. מכתבו של המנהל כלל התנצלות על כך שההוראות לדווח בכתב על מתן הרישיונות התקבלו באיחור, ולכן חלק מהרישיונות שחולקו לא נרשמו בפנקס המיועד לכך. במכתב הובעה תקווה כי להבא, מתחילת מרס 1949 ואילך, לא יחסרו מספרים ברשימות שיועברו מדי שבוע לממשל הצבאי. ב-18 במרס 1949 שלח מנהל משרד המיעוטים בצפת לאלישע סולץ, המושל הצבאי של נצרת, רשימת רישיונות שהוציא עד ה-15 במרס 1949. הרשימה כללה שמות של עשרים ושניים ערבים מכפרי הסביבה ואת המספרים הסידוריים של הרישיונות שניתנו להם. עוד צוינו במכתב מספריהם הסידוריים של שלושה-עשר טופסי רישיונות שהוחזרו, מאחר שלא נעשה בהם שימוש, ומספריהם הסידוריים של עשרה רישיונות שנשארו ברשות המשרד לצורך מקרים דחופים והכרחיים בעת ביקורים בכפרים. ראו: גה"מ, 46 – 310/ג – 49.

55 דוח של יתח, מנהל סניף משרד המיעוטים בחיפה, על פעולות משרדו בין 1 ביולי 1948 ובין 31 בינואר 1949, 16 בפברואר 1949, גה"מ, 24 – 307/ג – 49.

כניסת הממשל הצבאי לאום-אלפחם (למעלה), וחתימתו של אחד מנכבדי הכפר על הכרה בשלטון החדש, מאי 1949

למשל ב־2 בנובמבר 1948 פנה יתח למחלקת רישיונות מעבר במטה ביטחון שדה כדי לקבל חוות דעת על בקשתו של תושב חיפה ששהה בנצרת, ושביקש לבקר באופן חד־פעמי בחיפה לשם סידור ענייניו. באותו יום הוחזר המכתב ליתח ובכתב יד נוספו עליו שאלות הבהרה: 'מה הם העניינים? האם יש לו בתים?'. יתח טרח להשיב כי הפונה רוצה להשתתף בנישואי אחיו בחיפה. ב־4 בנובמבר 1948 נכתבה על המכתב הערה נוספת, בכתב יד שונה: 'ממתי חתונה היא סדור עניינים?', ולצדה התשובה הסופית – 'לא' – בכתב ידו של אותו אדם.⁵⁶

סניף משרד המיעוטים בחיפה הנהיג שימוש בטופסי בקשה מודפסים על דף משוכפל. הפונה נדרש למלא את פרטיו האישיים (כולל מספר רישיון מעבר צבאי, אם היה ברשותו). הוא נדרש להשלים את החסר במשפט הסטנדרטי: 'הנני מבקש לנסוע מחיפה ל_____ ולהישאר שם לתקופה של _____ ימים, החל מ_____ ועד _____ מטרת הנסיעה _____ כתובת המבקש בחיפה _____ חתימה _____'. בתחתית העמוד הוקצה מקום לתשובה.⁵⁷ בטופסי הבקשה שמצאתי בתיקי משרד המיעוטים – כעשרה טפסים – היו ההנחיות מודפסות בעברית בלבד, ורק טופס אחד כלל גם הנחיות בערבית.

בתחילת מרס 1949, ארבעה חודשים לפני פירוק המשרד, יזם בסיס המודיעין הצבאי בחיפה שינוי בנוהלי הטיפול ברישיונות התנועה, שינוי שתכליתו הייתה לנתק את הקשר הישיר בין הפונים לבין משרד הרישיונות ולקיימו באמצעות משרד המיעוטים. עד אז נדרשו התושבים הערכים לפנות ישירות אל גורמי הצבא – בחיפה אל משרד הרישיונות ובאזורים האחרים אל נציגויות הממשל הצבאי – כדי לקבל אישור יציאה. בלחצם של אנשי משרד המיעוטים נפגשו לעתים נציגי הצבא והמודיעין עם הפונים בסניפי משרד המיעוטים.

על פי הסיודור המוצע אמור היה סניף משרד המיעוטים בחיפה לקיים מגע עם ציבור הפונים ולהעביר מדי יום לאישור המודיעין את הבקשות לרישיונות. משרד הרישיונות התחייב לעיין בבקשות ולהחזיר תשובות למשרד המיעוטים בתוך ארבעים ושמונה שעות. מי שביקשו רישיונות לנסיעה אל מחוץ לחיפה, נדרשו להגיש בקשה מנומקת בכתב לפחות ארבעים ושמונה שעות מראש.⁵⁸ בא כוח בסיס המודיעין בחיפה התחייב מצדו לבקר פעמיים בשבוע בסניף משרד המיעוטים בעיר, כדי לטפל במקרים דחופים וכדי להיפגש עם אנשים שהוזמנו להתייצב או שנקבעה להם פגישה מראש. בהתכתבות בין מפקד בסיס המודיעין ליתח נדונו בקשות לאישורי תנועה דחופים שנדחו, למורת

56 יתח אל מטה ביטחון שדה, מחלקת רישיונות מעבר, בקשר לבקשתו של סלים יונס לבקר באופן חד־פעמי בחיפה, 2 בנובמבר 1948, גה"מ, 23 – 1321/ג – 49.

57 הבקשות שהגיעו לידי הן מ־26 עד 30 באוקטובר 1949. אפשר שתיוקן היה מקרי. בכל אופן שלוש מהן אושרו: שתי בקשות של ערכים מחיפה להישאר חמישה ימים בנצרת, על מנת לבקר בן משפחה חולה, ובקשה של יהודי אשר פנה בשם 'חובבי הטבע' שעל יד 'הפועל חיפה' וביקש לעבור דרך נצרת כדי לקצר את הדרך בעת טיול לטבריה. ראו: עדלה מזאוי, בקשה לרישיון תנועה, 26 באוקטובר 1949, גה"מ, 1 – 1323/ג – 49; עיסה אסמר, בקשה לרישיון תנועה, 30 באוקטובר 1949, שם; ד' בלוש מ'חובבי הטבע' שעל יד 'הפועל חיפה', בקשה לרישיון תנועה, 30 באוקטובר 1949, שם. על הבקשות שלא אושרו נכתב 'לא', בדרך כלל ללא הסבר. למשל, סאלח עבדאלה סעיד, בקשה לרישיון תנועה, 28 באוקטובר 1949, שם.

58 מפקד בסיס המודיעין בחיפה אל משרד המיעוטים בחיפה, בנוגע לשינויים בהתנהלותו של משרד הרישיונות, 10 במרס 1949, גה"מ, 24 – 1321/ג – 49.

רוחם של אנשי משרד המיעוטים. מפקד בסיס המודיעין הסביר ליתח כי ההוראה העקרונית שלא להעניק רישיונות במקום נבעה מן הצורך לשקול את הבקשה בבסיס ולכרר את טיבה, 'דבר שעלול להיות נעלם מעיני האיש העובד במשרד והידוע בבסיס וכלול בתיקים'.⁵⁹

ההצעה המקורית של הצבא דרשה לחייב את בעלי רישיונות הכניסה לעיר להתייצב מיד עם בואם בסניף משרד המיעוטים ולמסור את רישיונם, שיועבר אחר כך למשרד הרישיונות הצבאי כפיקודון. משרד הרישיונות אמר היה להחזיר את הרישיונות למשרד המיעוטים ביום שעמד תוקפם לפוג, כדי להחזירם לכל מי שבא לקבלם במועד. המעוניינים להאריך את תוקף רישיונותיהם אמורים היו לפנות לפחות ארבעים ושמונה שעות לפני פקיעת הרישיון, כדי שאפשר יהיה להודיע למנפיק הרישיון על ההארכה, אם זו אכן תינתן. זהו ההליך שדרש הצבא, ומשמעותו אינה זקוקה לפרשנות: פיקוח על כל ערבי שנכנס לחיפה, עיר מחוז מרכזית לחייהם של תושבי הגליל הערבים.

59 ש"מ 3 בסיס חיפה אל משרד המיעוטים בחיפה, בנושא רישיונות, 14 ביוני 1949, שם.

(גה"מ, 1 - 2/323 - 49)

יתח הסכים שמשרד המיעוטים יקיים את המגע עם הקהל, יקבל את הבקשות ויעבירן לשירות המודיעין במרוכז בסוף יום העבודה. אבל בתכתובת הזאת מתגלה שוב טיבו של המתח ששרר בין שני המנגנונים – זה שצפוי היה לעבור מן העולם בתוך זמן קצר וזה שעתידי היה לצבור במרוצת השנים עצמה רבה. הצעת הייעול של המודיעין ביקשה להפוך את משרד המיעוטים למתווך לא בין המדינה לאוכלוסייה אלא בין זרועות הביטחון לאוכלוסייה הערבית. את הדרישה להגביר את הפיקוח על בעלי הרישיונות ולחייבם להפקיד את רישיונותיהם, במטרה לאתר את הערכים שנשארו בחיפה לאחר שפקע תוקף רישיונם, דחה יתח בנימוק שאי אפשר ליישמה ושאינן ראשית, כתב, רישיון התנועה הכרחי לבעליו על מנת לנוע בעיר; שנית, לבעלי הרישיונות ניתנה רשות לשהות בעיר יום עד שלושה ימים, ואי אפשר להעביר את הרישיונות לבסיס המודיעין ולהחזירם למשרד המיעוטים בפרק זמן כזה. הצעת המודיעין נועדה לרוקן את הימצאות האזרח הערבי בעיר מכל תוכן, וזלת עמידה בתור כדי להפקיד רישיון וכדי לקבלו בחזרה או להאריכו.⁶⁰

ההסדר החדש נכנס לתוקף למרות התנגדות משרד המיעוטים. חודשיים לאחר מכן התלונן יתח כי בניגוד להסדר נדחו שתי בקשות דחופות לרישיון תנועה. יתח קבל וביקש להזכיר 'שטפולנו בענייני הרישיונות הוא אך ורק לשם הגשת עזרה למשרדכם בנדון זה, ואם הנכם רואים אותה למיותרת אנו מוכנים להפסיק את מתן העזרה הזו ולהפנות את הקהל ישר אליכם'.⁶¹ משרד המיעוטים התעקש שלא להשלים עם תפקיד המתווך, ולא לוותר על שיקול דעתו בהענקת הרישיונות. דומה כי יתח נעלב, אך התעקשותו נראית לי רבת ערך להבנת התהליך שבו ניצח בסופו של דבר מנגנון הממשל הצבאי.

פרנסה

משרד המיעוטים רשם לזכותו גם הצלחות. ב-9 בפברואר 1949 פנה עפיף חסן אלחלבי, בעל משאית מעספיה, למשרד המיעוטים בחיפה בבקשה להעניק רישיון לנהג עאדל עבדאללה אבו רוכן כדי שיביא חול לצורכי בניין מעתלית לעספיה במשך חודש. אם אין אפשרות לקבל רישיון להביא חול מעתלית, ביקש בעל המשאית, אולי יאפשרו לנהג להביא חול מנהריה. המכתב בערבית, שנספח אליו תרגום לעברית (מעשה ידי משרד המיעוטים כנראה), נשלח לבסיס המודיעין בחיפה, ומשם הועבר לטיפול המושל הצבאי בגליל המערבי ובכפרי מחוז חיפה (שמפקדתו הייתה בעכו). היועץ המשפטי של המושל ענה ב-25 בפברואר 1949 כי רישיונות לכריית זיפזיף בנהריה ניתנים על ידי קצין המחוז, מ' ונדור, ולכן יש להפנות את הבקשה אליו; רק לאחר מתן אישור עקרוני מצד קצין המחוז, יוכל המושל להמשיך בבירור הבקשה. ב-2 במרס 1949 הפנה יתח את הבקשה לוונדור, קצין המחוז בנהריה, בצירוף המלצתו: המבקש מהימן, הכפר זקוק לזיפזיף לבנייה, אין אפשרות להשיג רישיון במקום אחר מסיבות ביטחון. לאחר תזכורת ששלח יתח, ענה ונדור כי אלחלבי רשאי לרכוש

60 יתח אל ש"מ 3, בסיס חיפה, בקשר למשרד הרישיונות, 16 במרס 1949, שם.

61 יתח אל מפקד בסיס המודיעין, 18 במאי 1949, שם.

את כמות הזיפזיף הנחוצה לו מאחת משלוש קבוצות החופרות זיפזיף מצפון לנהריה. עליו להתקשר עם אחת מהן וכן עם חברה להובלה מחיפה. ב-4 באפריל 1949 פנה יתח למושל הצבאי ודיווח לו כי קצין המחוז בנהריה אישר את הבקשה. על סמך אישור זה ביקש לתת לאלחלבי את הרישיון. ב-12 באפריל 1949, כחודשיים לאחר שפנה אלחלבי בבקשה לאפשר לנהג להביא חול מעתלית, הגיעה התשובה המיוחלת ממשרדי המושל הצבאי: 'נא להפנות את הנ"ל אלינו עם מכתב מכם ויקבל רישיון כניסה מתאים לשטחים המוחזקים בגליל המערבי'.⁶² כל ההתכתבות הזאת אינה כוללת נימוקים מסוג 'עכשיו יש מלחמה'. עם זאת אושרה רכישת הזיפזיף מיהודים בלבד.

בחיפה שרר מחסור בידדים עובדות, בגלל נטישת הערבים והגבלות התנועה שהוטלו על תושבי עכו, שפרעם, נצרת וכפרי הסביבה, ומשרד המיעוטים מילא תפקיד בהבטחת רישיונות כניסה לעיר כדי לעבוד בה. בשיתוף עם משרד העבודה והבינוי אושר לבעלי מקצוע ערבים לגור בחיפה ולעבוד בעיר. וגם יהודים שנזקקו לעובדים ערבים פנו למשרד המיעוטים. לעומת זאת לא הצליחו אנשי המשרד לסייע לבעלי אדמות להשיג רישיונות יציאה כדי להגיע לחלקות אדמה שלהם, אבל היו מקרים שבהם הצליחו להסדיר, בשיתוף פעולה עם הממשל הצבאי ועם המפקח על הרכוש הנטוש, יציאה מאורגנת של פועלים לביצוע עבודה דחופה במרוכז.⁶³

המסחר בין חיפה לנצרת

עם הקמת המדינה מונה 'המשביר המרכזי' בחיפה על הספקת כל הסחורות ומצרכי המזון לנצרת. ערבים ויהודים שרצו לסחור עם נצרת נאלצו להתקשר עם 'המשביר המרכזי' בחיפה ולהציע לו את סחורתם. בא כוח 'המשביר' ביקר מדי שבוע במשרדי המושל הצבאי בנצרת, קיבל את ההזמנות וצויד ברישיונות המתאימים להבאת הסחורות לעיר. בעקבות פניות של סוחרים יהודים וערבים, שנהגו בעבר לספק סחורות לנצרת, ושהתלוננו כי המפקח על המזונות – בהוראת המושל הצבאי – מסרב להעניק להם רישיונות מסחר עם העיר, פנה יתח בספטמבר ובאוקטובר 1948 אל המושל הצבאי בנצרת וביקש לברר אם לא הגיעה השעה להתיר את המסחר בין שתי הערים.⁶⁴ בפניותיו הביע יתח התנגדות למתן מונופול ל'משביר המרכזי'. שיטה זו עמדה לדבריו בניגוד למדיניות משרד המיעוטים, שקבע כי 'יש לתת אפשרות והזדמנות למיעוטים לסחור ולהתפרנס בתנאים נורמליים בלי הגבלות'.⁶⁵

יתח גם דרש משטרית לנקוט צעדים כדי להבטיח את חופש המסחר, ודחה את טענת המושל כי ההגבלות מוצדקות כל עוד קיים בנצרת משטר צבאי (גם כאן לא דובר על מלחמה): 'אם כוונתו

62 ד' סגל, בשם המושל הצבאי של הגליל המערבי וכפרי מחוז חיפה אל משרד המיעוטים בחיפה, בעניינו של אפיף חסן חלבי מעספיה, 12 באפריל 1949, גה"מ, 55 – 1319/ג – 49.

63 אשורב אל ג' מכנס, דוח על מצבם של הערבים בערים רמלה ולוד ועל פעולותיו ההייתאיות אדמות ועיבודן על ידי האוכלוסייה הערבית, 16 בינואר 1949, גה"מ, 5 – 297/ג – 49.

64 יתח אל המושל הצבאי של נצרת, בקשר ליחסי המסחר בין חיפה ונצרת, 29 בספטמבר 1948, גה"מ, 12 – 1319/ג – 49. 65 יתח אל המושל הצבאי של נצרת, בנושא משלוח סחורות לנצרת, 14 באוקטובר 1948, שם.

של המושל הצבאי היא לעודד את היסוד הקואופרטיבי במסחר – הרי רצוי למסור את התפקיד הזה למוסד קואופרטיבי ערבי ולא יהודי.⁶⁶ אבל גם בסוף ינואר 1949 המשיך יתח לכתוב לסוחרים כי ביכולתו להעניק להם רישיון כניסה לנצרת רק לשם ביקור, וכי מכירת סחורות מחייבת אישור מהמושל הצבאי.⁶⁷ אין שום ספק שהמושל הצבאי ייצג במקרה זה אינטרסים פרטיקולריים שלא היה להם כל קשר לביטחון המדינה.

הרכוש הנטוש

הרכוש הרב שהותירו אחריהם התושבים הערבים הוליד מאבק עיקש על השלל. המאבק העיקרי על השליטה ברכוש הנטוש התנהל בין משרדי הממשלה השונים – משרד החקלאות, משרד האוצר ומשרד הביטחון. במשך כל תקופת קיומו לא הייתה למשרד המיעוטים השפעה של ממש על הטיפול בנכסי הערבים, אף שעל פי דרישת שר המיעוטים החליטה הממשלה למנות ועדה בת חמישה שרים (מאוחר יותר שישה) שנועדה להיות הגוף החוקי לבעלות על הרכוש הנטוש, ועדה שהוא היה אחד מחבריה. ואולם, מאבק הסמכויות לא הוכרע ובממשלה נמשך הויכוח מי המשרד שמטפל בשאלת הרכוש הערבי. למשרד המיעוטים לא הייתה שום סמכות חוקית לפעול נגד שוד שבוצע בידי אזרחים או נגד הפקעות נרחבות שביצע הצבא בשבועות הראשונים של הכיבוש.⁶⁸

עם כיבוש הגליל העליון מינה הפיקוד הצבאי ועדות שתפקידן היה לפקח על הרכוש הערבי הנטוש, לטפל בנכסי דלא-ניידי ולדאוג לשטחים המעובדים.⁶⁹ הוועדות לנכסים ערביים בטבריה ובצפת ניהלו את הרכוש שהוצא מבתי הערבים ופעלו למכירתו לאנשים פרטיים. הצבא דרש כי הוצאת רכוש תבצע לפי פקודותיו, ותבע זכות להחרים רכוש הנחון לו, ליהנות מההכנסות ממכירת רכוש, ולקבל עדיפות בקניית מצרכים מהרכוש הנטוש. נציגי משרד המיעוטים עמדו מצדם על כך שהאחריות לרכוש הערבי הנטוש ולקבלת כספים ממנו תישאר בידי שר האוצר, ודרשו שהחרמות הצבא יתואמו אתם.⁷⁰ שר המיעוטים, שלא הייתה לו שום סמכות להתנגד להוצאת רכוש בידי הצבא או למנוע את מכירתו, התנחם בעובדה שההחרמות אשר נעשו בידי הצבא צמצמו את מעשי השוד הפרטיים, והסתפק בסיכום שהושג, שלפיו הצבא רשם קבלות על הרכוש שלקח, ונציגי משרד המיעוטים העבירו אותן לשר האוצר. שר המיעוטים ציין בסופו כי לבד מן הרכוש שנגזל בידי

66 יתח אל משרד המיעוטים בקריה, בנושא משלוח סחורות לנצרת, 2 בנובמבר 1948, שם.

67 יתח אל מר ציון אלפיה מחיפה, בתשובה לבקשתו לרישיון כניסה לנצרת כדי למכור גלנטריה, 27 בינואר 1949, שם. למסמכים בעניין זה ראו: גה"מ, 12 – 1319/ג, 49.

68 פרוטוקול פגישה שהתקיימה אצל שר המיעוטים בהשתתפות נציגי משרד המיעוטים וראש עיריית טבריה, 6 ביולי 1948, גה"מ, 28 – 310/ג, 49.

69 בנפת תל-חי בגליל העליון פונו כל הכפרים מיושביהם ולא נשאר בהם כמעט רכוש, מלבד גדל'ן. בחודשים יוני-יולי 1948 טיפלה הוועדה לנכסים ערביים בעיקר בבעיה הרחופה של קציר הפאלחה. לאחר שנגמר קציר השרדות היהודיים, חולקה בין הקיבוצים עבודת הקציר של השרדות הערביים. סיכום ישיבה של נציגי משרד המיעוטים עם חברי הוועדה לנכסים ערביים בנפת תל-חי, 5 ביוני 1948, גה"מ, 29 – 310/ג, 49.

70 פרוטוקול פגישה שהתקיימה אצל שר המיעוטים בהשתתפות נציגי משרד המיעוטים וראש עיריית טבריה, 6 ביולי 1948, גה"מ, 28 – 310/ג, 49.

אנשים פרטיים, ושלא נרשם, הצליח משרדו לרשום את רוב הרכוש שהוצא, ואשר נאמד בכ־3 מיליון לא"י.⁷¹

בטבריה למשל מונתה ועדה לנכסים ערביים ב־3 במאי 1948, יותר משבועיים לאחר שפונתה העיר מתושביה הערבים, ב־18 באפריל 1948. אך עד למינוי הוועדה נבזז כל הרכוש הערבי: חיילים החלו לרוקן את המחסנים שבהם רוכז הרכוש ואזרחים המשיכו במלאכה.⁷² במסמך של התובע הצבאי הכללי בחטיבת עווד מסופר כי בימים הראשונים לאחר כיבוש צפת הצליחו כוחות צבא, בעיקר אנשי הפלמ"ח, להעמיס טובין על מאות מכוניות ולהוציאם מהעיר, בלי שהפיקוד הגבוה מנע זאת.⁷³ בעקבות התלונות הרבות שהגיעו אליו מכל רחבי הארץ דרש שטרית מבן-גוריון ב־4 ביולי 1948 להציב מחסומים ונקודות ביקורת בצמתים עיקריים (כביש חיפה-עכו, כביש חיפה – עמק יזרעאל, כביש חיפה-תל-אביב, ביציאה מחיפה, ליד 'מקווה ישראל', ליד ראשון-לציון, ליד כפר-ביל"ו), כדי להפסיק את השוד הבלתי מרוסן.⁷⁴ שטרית זעם, ובמזכר (סודי) ששלח ב־9 בנובמבר 1948 לחברי הממשלה נתן ביטוי לסלידתו מדרכי הפעולה של הממשלה ושל רשויות הצבא ומיחסן לתושבים הערבים ולרכושם. משרדו נוטרל ואיבד את יכולתו להשפיע על מהלך העניינים. שטרית ציין כי הוא מרגיש מרומה ופגוע מכך שכל הסידורים אשר הציע לא התקבלו, וגם אלה שנבקעו, הופרו מיד לאחר קביעתם:

לא נקבע כל קו פעולה ממשלתי למפרע, בשעת הכיבוש, במהלך הכיבוש ולאחר הכיבוש, לגבי רכוש נד או שאינו נד, שנטשוהו בעליו אם מרצון ואם מתוך אונס. כל הסדר שנעשה לגבי רכוש זה, בוצע תוך מאבק קשה ומתמיד בין משרד המיעוטים ובין הצבא [...] תושבי ערים וכפרים נעקרו ממקומותיהם, מבלי להמליך תחילה במשרד המיעוטים, ומבלי לתת שהות או אפשרות למשרד זה להביע את דעתו ביחס לעקירת תושבים ממקומותיהם, ובמקרים רבים אף התעלמו הממשלה והצבא מתביעותיו ודרשותיו של משרד המיעוטים. הרבה כפרים ומקומות נהרסו מתוך צורך צבאי או ללא כל צורך צבאי לחלוטין, מבלי להוועץ תחילה בדעתו של משרד המיעוטים.⁷⁵

שטרית דרש מן הממשלה לשים קץ לגזל, הן מטעם הצבא והן זה של האזרחים. 'ליקוי המאורות' נראה בעיניו חמור עד כדי כך ש'תאוות השוד העבירה את אנשי הצבא על דעתם, והשכיחה אותם מלהניח את ידם על רכוש בעל ערך צבאי [...] כנגד זה נשדד רכוש אזרחי שאינו נחשב כמצרכים מלחמתיים. כגון: שטיחים, מקררים חשמליים, ספות, מקלטי רדיו וכדומה'.⁷⁶ אין לי ספק כי בביוגרפיה מלאה של השר יגלו לבטיו, התנהגותו ותזכריו סיפור מעניין על 'זר' במערכת ועל אופצייה שבוטלה. עצם השכחה של שטרית היא חלק מתבוסת האופצייה שלו.

71 ש.ם.

72 סיכום ישיבה של שר המיעוטים ונציגי משרדו עם הוועדה לנכסי הערבים בטבריה, 5 בינוי 1948, גה"מ, 28 – 310/ג – 49.

73 על פעולותיה של הוועדה לפיקוח על הרכוש הערבי בצפת ובעיקר על מחרליה ראו: דוח של התובע הכללי הצבאי בחטיבת עווד, 26 ביוני 1948, גה"מ, 27 – 310/ג – 49.

74 שטרית אל בן-גוריון, בנושא מניעת הביזה של הרכוש הערבי הנטוש, 4 ביולי 1949, גה"מ, 34 – 307/ג – 49.

75 שר המיעוטים, דוח (סודי) על המיעוטים במדינת ישראל, 9 בנובמבר 1948, גה"מ, 24 – 307/ג – 49.

76 ש.ם.

החרמת רכוש

בתיקי משרד המיעוטים יש גם פניות רבות של אנשים שביקשו להחזיר להם את רכושם שהחרם במהלך הכיבוש: מכוניות, סוסים, בקר וצאן. הטיפול בפניות התנהל בתיווך נציגי משרד המיעוטים, שהמציאו לגורמים המטפלים הבהרות לשאלותיהם והעבירו למתלוננים את מכתבי התשובה בתום הטיפול. בתיקים מצויות תשובות אבסורדיות, כגון בקשות להציג אישורים אשר יוכיחו כי ההחרמה התבצעה שלא כחוק או דרישות לספק פרטים מזהים על הקצין המחרים ויחידתו, מידע שלא היה בדרך כלל בידי המתלוננים. למשל אדם שביקש פיצויים על הריגת שני סוסיו בידי הצבא בכפר פרידיס בח' בתמוז תש"ח, נדרש להמציא את מספר הגרוד ושם החטיבה שאליהם השתייכו החיילים.⁷⁷ בתשובה על תלונה של תושב בענה על כך שבעת הכיבוש הוציאו כוחות הצבא מרשות הכפר את כל הצאן והבקר שהיו בו – 790 כבשים ועזים וכי-60 פרות – בלי ששולמה תמורה, כתב היועץ המשפטי של הממשל הצבאי בגליל המערבי ובכפרי מחוז חיפה (באמצעות משרד המיעוטים): 'בִּרְרנו עם אנשי אספקת הבשר לצבא ולא ידוע להם מאומה. התאריך "בעת כיבוש הגליל" אינו מספיק ואין ע"כ [על כן] באפשרותנו לברר מי בצע את המעשה, אם אמנם בוצע בכלל'.⁷⁸ לעתים ציינו המתלוננים פרטים, כגון שראו את מכוניתם עומדת בבסיס צבאי סמוך למקום מגוריהם, או שנודעה להם זהותו של הקצין אשר השתמש במכונית.⁷⁹ באחד המקרים ציין המתלונן, תושב ג'דידה, את שם הקצין שהחרים את מכוניתו וצירף קבלה על ההחרמה. היועץ המשפטי של הממשל הצבאי המליץ למתלונן לפנות ליחידה שאליה הועבר אותו קצין.⁸⁰

באותם מקרים שבהם לאחר התכתבות ממושכת הוברר כי המכוניות או רכוש אחר אכן הוחרמו בידי הצבא, הופנו התביעות למדור ההפקעות במשרד הביטחון, והטיפול בעניין נשאר בידי משרד המיעוטים. העובדה שהתשובות אינן נמצאות בתיקי המשרד בגנוך המדינה מלמדת משהו על ייתורו של המשרד גם בתחום כאוב זה. ההצבעה על קונפליקט ערכי ועל הברדלי גישות בין המערכת הצבאית למשרד המיעוטים נראית על רקע התיאור הזה כהבחנה רדוקטיווית: הנימוקים הביטחוניים לא עלו בהתכתבויות אלו, ואף על פי כן המנגנונים הביטחוניים מנעו מהתושבים הערבים את המגיע להם.

נדל"ן

יתח כתב למפקח על הרכוש הנטוש בעניין פנייתם של תושבי ואדי ג'מאל בחיפה שהועברו לוואדי ניסנאס, ושביקשו לחזור לבתיהם לאחר 'שחזר השקט והשלום לאיזור', כי אין לו ספק שבקשתם תידחה

77 עלי אלחמדאן אל משרד המיעוטים בחיפה, בעניין הריגת שני סוסיו בידי הצבא, 1 במרס 1949, גה"מ, 45 – 1319/ג – 49; משרד המיעוטים בחיפה אל עלי אלחמדאן, 3 במרס 1949, שם.
78 תשובת היועץ המשפטי של הממשל הצבאי של הגליל המערבי על תלונה מתאריך 3 בפברואר 1949, 21 במרס 1949, גה"מ, 48 – 1319/ג – 49.
79 עו"ד חנא נקארא אל מנהל מחלקת הפיצויים במשרד הביטחון באמצעות המושל, בנוגע להחזרת מכוניות מוחרמות, 30 בדצמבר 1948, גה"מ, 4 – 309/ג – 49.
80 היועץ המשפטי של הממשל הצבאי של הגליל המערבי אל משרד המיעוטים בחיפה, 21 באפריל 1949, גה"מ, 49 – 309/ג – 49.

בידי המפקדה. עם זאת דרש לכבד את זכותם לגבות דמי שכירות מדיירי בתיהם, והצהיר כי יהיה מוכן לתת להם מדי פעם 'רישיונות מעבר חד פעמיים' כדי שיוכלו לבקר בבתיהם ולעשות עם דייריהם את הסידורים הנהוגים בין בעל בית לדייר.⁸¹ באותו הקשר פעל משרד המיעוטים לפתיחת נקודת משטרה בוואדי ניסנאס, במטרה לצמצם את הפגיעות ברכוש הערבים, ואף התערב אצל שלטונות הצבא כדי לקבוע משמרות של משטרה צבאית במקום, עקב השתתפותם של חיילים רבים בפלישות לבתי ערבים.⁸² במכתב אל מפקד העיר חיפה מ-31 באוגוסט 1948 מזה יתח על הפרות של ההסדר מראשית יולי שבמסגרתו הועברו הערבים ממקומות מגוריהם בחלקי העיר השונים ושוכנו בוואדי ניסנאס וברחוב עבאס. רבים מתושבי הוואדי נדרשו אז לפנות גם את דירותיהם בתוך האזור שהועידה המפקדה לשיכון הערבים, בלי שנמסרו להם דירות אחרות. נוסף על החרמות על פי צו, התלונן יתח על פלישות פרטיות מצד יהודים במדים ובלבוש אזרחי.⁸³ למרות פניות חוזרות ונשנות לשר המיעוטים ולגורמים הממונים על העיר, נמשכו פלישות מאורגנות של יהודים לדירות של ערבים חודשים רבים.⁸⁴

ב-1 באפריל 1949 התקבל בכנסת מברק מהוועדה הערבית בחיפה ובו ביקשה הוועדה את הגנת הכנסת, לאחר שחיילים יהודים פלשו לדירות של ערבים, שברו רהיטים והכו גברים ונשים. לבקשתה של נשיאות הכנסת ביקר שר המיעוטים בחיפה ובדק את התלונות. השר דיווח אחר כך על מקרים רבים שבהם פלשו חיילים לבתים של ערבים, הכו אותם ומנעו מהם כניסה הביתה. מדי יום התבצעו כשלוש-ארבע פלישות במוצע, ובכלל זה לבתי יהודים. פלישות 'קטנות' לחדר או תפיסה של 'חצי חדר' היו דבר שבשגרה, מסר השר. בדרך כלל עזבו הפולשים את המקום לאחר שקיבלו תשלום בסך 10-20 לא"י. השר התרשם כי המשטרה טיפלה בפלישות ועל פי רוב הצליחה לחסלן ולהחזיר את המצב לקדמותו. על פי עדותו עזרת המשטרה הצבאית הייתה מועטה.⁸⁵

בבוקר ה-7 באפריל 1949 הגיעו בכלי רכב צבאיים כ-200 חיילים חמושים ופלשו בכוח לדירות של ערבים, תחילה ברחוב עבאס ומאוחר יותר גם בוואדי ניסנאס. פנייה רחופה של שר המיעוטים לראש הממשלה תרמה ככל הנראה להפסקת הפעולה. כבר בסביבות השעה 10 ניתנה ההוראה המפורשת למפקד חזית א להפסיק את הפעולה הבלתי חוקית של פקודיו, להחזיר את הדירות לבעליהן, ולהעמיד את האחראים לדין. תשובת בן-גוריון לשטרית הבהירה כי הפעולה לא הייתה יוזמה בידי הצבא או הממשלה, אלא הייתה יזמה של 'פרטים לובשי מדים'.⁸⁶

לא אחת נדרש משרד המיעוטים בחיפה לסייע למדור לטיפול בעולה לפנות דירות שגרו בהן ערבים, כדי למסרן למשפחות עולים. המשרד סירב, אולם כאשר ניתנה פקודת פינוי כזאת, סייע

81 יתח אל המפקח על הרכוש הערבי בחיפה, 22 באוגוסט 1948, גה"מ, 2 – ג/322 – 49.

82 יתח אל שר המיעוטים, 6 בספטמבר 1948, גה"מ, 68 – ג/309 – 49.

83 יתח אל מפקד העיר חיפה, על הפגיעה במצב השיכון של התושבים הערבים בעיר, 31 באוגוסט 1948, ש"מ.

84 יתח אל מפקד מחוז חיפה, מפקדת המשטרה הצבאית ומטה המחוז במשטרת ישראל, 10 בדצמבר 1948, גה"מ,

83 – ג/309 – 49.

85 שטרית אל נשיאות הכנסת, בנושא פלישות לבתי ערבים בחיפה, 3 באפריל 1949, גה"מ, 55 – ג/309 – 49.

86 דוח של שטרית בנושא פלישות מאורגנות על ידי חיילים לבתי ערבים בחיפה, 7 באפריל 1949, ש"מ; שטרית אל בן-גוריון, בעניין עקירת ערבים ממקומותיהם בחיפה, 7 באפריל 1949; תשובת בן-גוריון לשטרית על ידי שליחו רב סרן נחמיה, 7 באפריל 1949, ש"מ.

במציאת דיור חלופי בשכונות שבהן הותר לערבים להתגורר. לרוב התנה משרד המיעוטים את פינוי הערבים בכך שהמדור לטיפול בעולה יפנה פולשים יהודים מדירות שיועדו לשיכון ערבים.⁸⁷ גם במקרים אלה התעמת משרד המיעוטים – בניגוד למה שעולה מספריהם של שגב ושל בנימין ומנצור – לא עם מערכת הביטחון או עם צרכיה אלא עם שורה של בעלי עניין.

הפירוק

אנשי משרד המיעוטים הצליחו אך בקושי לפתור בעיות אישיות או להקל במעט את הסבל והמצוקה שהיו מנת חלקה של האוכלוסייה הערבית. כאשר החליט הצבא על העברת פליטים או על פינוי כפרים, לא יכול היה שר המיעוטים להתנגד והסתפק בכך שהפינוי ייעשה על פי אסמכתא בכתב משר הביטחון. כאשר הוכבד משטר הרישיונות, לא יכלו נציגי משרד המיעוטים לערער על ההחלטה, לעומת זאת הרבו לדרוש נימוקים לסירוב למתן רישיונות. כשהחרימו רשויות השלטון רכוש, הפקיעו אדמות ונישלו ערבים מזכויות קניין, דרשו נציגי משרד המיעוטים פיצויים לנפגעים.

לקראת סוף פברואר 1949, בעת המשא ומתן על הצטרפותם לקואליציה של ארבעת חברי סיעת הספרדים ועדות המזרח, דרש שטרית לשמור על קיומו של משרד המיעוטים וביקש להמשיך ולכהן בתפקיד כפול של שר המיעוטים ושר המשטרה. בן-גוריון סבר כי יש לבטל את משרד המיעוטים. הוא טען כי משרד זה מיותר משום שהערבים הם אזרחים ולא מיעוט, וכי הבטחת הזכויות הדתיות של הקהילה המוסלמית והקהילה הנוצרית היא בעיקרה עניין משפטי ולא אדמיניסטרטיווי, ואינה מצריכה ניהול מיניסטריאלי נפרד של ענייני הערבים. לטענת עליזה רובין-פלד המחלוקת סביב הקמתה מחדש של מערכת בתי הדין השרעיים וההתנגדות החריפה בקרב הדרגים הבכירים בממשלה להצעתו של שטרית להעניק לקהילה המוסלמית אוטונומיה בנושאים דתיים, השפיעו על השיקולים שהובילו לפירוקו של המשרד. בנייר עמדה שפרסם בפברואר 1949 בסוגיית מינוי הקאדים בישראל צידד שטרית במתן אפשרות לקהילה המוסלמית לבחור שופט שרעי ראשי. שטרית המליץ לעגן בחקיקה את תהליך בחירתו של השופט בידי חברי הקהילה המוסלמית ולהסדיר בחוק את הסמכויות שיוענקו לו למנות קאדים ומפתים. הצעתו עוררה התנגדות חריפה בקרב דרגים גבוהים בממשלה והיא סימנה את תחילת הסוף של משרד המיעוטים. בשנת 1949 התנגד הרוב המכריע בממשלה להעניק לקהילה המוסלמית אוטונומיה לבצע מינויים גם לתפקידים שאינם דתיים.⁸⁸

משרד המיעוטים פורק ביוני 1949. רכס ציין כי כמה גורמים שחברו יחדיו הביאו לכך. לדעתו המשרד הגיע לסוף דרכו כיוון שנכשל בפיתוח בסיס כוח עצמאי ולא השכיל להפוך לזרוע הממשלתית העיקרית המטפלת בענייני הערבים. משרדי הממשלה האחרים לא הניחו לשטרית ולמשרדו לנגוס בתחומי סמכויותיהם, ומשעה שהבינו את הפוטנציאל הפוליטי והתקציבי הטמון במגזר הערבי, החלו

87 יתח אל הסוכנות היהודית, בנוגע להוצאתה של ערבייה מדירתה ברחוב יפו 97 ומסירתה לעולה ברנשטיין לאון, 8 בנובמבר 1948, גה"מ, 2 – 1322/ג – 49; יתח את המדור לטיפול בעולה, באותו עניין, 14 בנובמבר 1948, שם.

88 להרחבה בסוגיית מינוי הקאדים בישראל ולתיאור המאבקים בין משרד המיעוטים ובין משרד הדתות על השליטה בענייני המוסלמים ובנכסי הווקף ראו: רובין-פלד, הצד האחר (לעיל, הערה 24), עמ' 93-95.

לפעול בקרב האוכלוסייה הערבית בלי לתאם את צעדיהם עם משרד המיעוטים. לדברי רכס החיכוכים התכופים בין המשרדים והצורך לתווך ולפשר ביניהם עייפו את בן-גוריון והניעו אותו להעדיף יועץ מתאם קרוב למשרדו על פני שר ממורמר ומאוכזב תדיר.⁸⁹ אשר לעניין הפוליטי, רכס סבר כי אכן דבק במשרד 'חותם ליברלי' ואפשר שאף הוא החיש את סגירתו. נטייתם של אנשי המשרד להתבטא באופן גלוי נגד אפליה ומעשי עוול כלפי ערבים, בעוד המלחמה מתנהלת, עוררה התנגדות בקרב רבים, והם כונו בכינויי גנאי כמו 'מגני האסלאם' או 'משמיצי הצבא'.⁹⁰ עליזה רובין-פלד ציינה עוד סיבה לדחיקתו של שטרית: הוא צבר פופולריות בקרב האוכלוסייה הערבית. אף שסיעת הספרדים הייתה חלשה מכדי לסכן את מפא"י, הקשרים ההדוקים של השר הספרדי היחיד בממשלה עם קהילת המיעוט לא הסכו נחת להנהגת מפא"י האשכנזית.⁹¹

בתחילת יולי 1949, בעקבות פירוקו של משרד המיעוטים, השתנה המבנה האדמיניסטרטיווי של מנגנון הביצוע, והטיפול באוכלוסייה הערבית התחלק בין משרדי הממשלה השונים בהתאם לסמכויותיהם ולתחומי עיסוקם. ברוב המשרדים הוקמו מחלקות או מדורים מיוחדים לטיפול באוכלוסייה הערבית.⁹² משרד הדתות מונה על כל ענייני העדה המוסלמית, למעט חינוך דתי, שהיה בסמכות משרד החינוך.⁹³ שטרית נשאר בממשלה והמשיך לכהן כשר המשטרה עד סוף 1966. עם ביטול המשרד נתמנה יהושע פלמון לשמש יועצו המיוחד של ראש הממשלה לענייני ערבים. הקמת לשכת היועץ נומקה בצורך לתאם בין פעולות הגורמים השונים, לנהל ועדות ממשלתיות לענייני ערבים ולייעץ בענייני מדיניות הממשלה כלפי תושבי המדינה הערביים.⁹⁴ על היועץ לענייני ערבים הוטל לקיים קשר הדוק עם משרדי הממשלה, לתאם בין פעולות המחלקות השונות ולייעץ להן. תפקידו כלל פיקוח והדרכה פוליטית.⁹⁵ אם סבר שפעולותיהם של משרדי הממשלה בעניינים שנגעו לערבים חרגו ממדיניות הממשלה, היה בסמכותו למנוע מהם לפעול בעניינים אלה, עד לקבלת החלטה בממשלה. לשכת היועץ הייתה מעורבת בתחומים השונים שנגעו למדיניות הטיפול

89 רכס (לעיל, הערה 3), עמ' 115.

90 גם העובדה שכמה מבכירי המשרד, כמו ארם, השתייכו למפ"ם, לא תרמה לדימוי של משרד המיעוטים בקרב מפלגת השלטון מפא"י. ראו: שם.

91 רובין-פלד, הצד האחר (לעיל, הערה 24), עמ' 97.

92 לאחר שפורק משרד המיעוטים הוקמו והתבססו המחלקות הבאות: מחלקת חינוך ערבית במשרד החינוך והתרבות; מדור לענייני ערבים במחלקת התעסוקה במשרד העבודה; מדור הכפר הערבי במשרד החקלאות; מחלקה למיעוטים במשרד הבריאות (פעלה כשנה וחצי עד ביטולה); מחלקה לענייני מוסלמים ודרוזים ומחלקה לענייני נוצרים במשרד הדתות; מחלקה לשלטון עצמי במשרד הפנים, שטיפלה בהקמת מועצות מקומיות ועיריות; מחלקת הכפרים במשרד האפוטרופוס על נכסי נפקדים ומדור אדמות מוכרות במשרד החקלאות, שטיפלו בפליטים ובתושבים ערבים מחוסרי קרקע. ראו: 'פלמון, היועץ לענייני ערבים אל ראש הממשלה ושר החוץ, דוח (סודי) על המבנה והנהול של עבודת משרדי הממשלה בסקטור הערבי בישראל, 24 באוקטובר 1951, גה"מ, II 4669 – 5592/ג – 43 (חטיבת משרד ראש הממשלה).

93 רוב התיבטים הקשורים בענייני העדה המוסלמית הועברו לטיפול של המחלקה לעניינים מוסלמיים במשרד הדתות, בראשות הרב חיים הירשברג, שהצליח לתמרן ולהבטיח פיקוח על כספי הווקף. ראו: רובין-פלד, הצד האחר (לעיל, הערה 24), עמ' 98.

94 מתוך חוזר ללא תאריך על מבנה משרד ראש הממשלה ותפקידיו, גה"מ, 1825 – 5452/ג – 43.

95 ב' יקותיאלי, לשכת היועץ לענייני ערבים אל ראש הממשלה, בנוגע לצורת הטיפול המשלתי בענייני האוכלוסייה הערבית בישראל, 4 במרס 1954, גה"מ, II 4669 – 5592/ג – 43.

באוכלוסייה הערבית, ופעלה בדרך כלל בשיתוף מלא עם הממשל הצבאי. היועצים התערבו לא אחת בעבודתם של המשרדים הממשלתיים, הרבו לפרסם חוות דעת ותזכירים, והציעו דרכים שונות לייעל את המבנה המנהלי ולהגביר את התיאום בין הגורמים הפועלים בקרב האוכלוסייה הערבית. גם אם השפעתו של משרד המיעוטים הייתה מתחילה מוגבלת, הנה ביטולו סילק מהזירה את הגורם העיקרי – אם לא היחיד – בממסד שהיה רגיש לצרכיה האנושיים של האוכלוסייה הערבית, הגן על זכויותיה ופעל לשילובה במדינה. ביטולו הותיר את ניהול ענייניה של האוכלוסייה הערבית כמעט באופן בלעדי בידי הממשל הצבאי, ואפשר לו לשלוט בפעולותיהם של המשרדים האזרחיים אשר טיפלו בענייניה של אוכלוסייה זו. העמדת הממשל הצבאי כגורם מתווך בין התושבים הערבים ובין מוסדות המדינה הגבירה את תלותם במנגנון הצבאי והעמיקה את בידודם הפוליטי, החברתי והכלכלי. לא היה אמצעי הפרדה מובהק יותר מהמנגנון הזה, שהקיף את כל ההיבטים של חיי הערבים במדינת ישראל במשך שמונה-עשרה שנות קיומו.